TİGİN

Analytical Social Sciences Journal Analitik Sosyal Bilimler Dergisi
ISSN: 3023-5391
3 (2) 2025

Araştırma Makalesi | Research Article
Geliş tarihi |Received:08.08.2025
Kabul tarihi |Accepted: 25.09.2025
Yayın tarihi |Published:25.10.2025

Fatime Yazıcı

https://orcid.org/ 0000-0002-3079-6113
Dr., Türkiye, yazici_ftm@hotmail.com

Atıf Künyesi | Citation Info

Yazıcı, F. (2025). XVI. ve XVIII. Yüzyıllar Arasında Kiğı Kazası'nın Ekonomik Yapısı. *Tigin Analitik Sosyal Bilimler Dergisi*, *3* (2), 1-30.

XVI. ve XVIII. Yüzyıllar Arasında Kiğı Kazası'nın Ekonomik Yapısı

Öz

Bu çalışma, XVI. ve XVIII. yüzyıllar arasında Osmanlı idaresindeki Kiğı Kazası'nın iktisadî yapısını, özellikle madencilik, ticaret, esnaf ve zanaatkârlık faaliyetleri, tarım, hayvancılık ve vergi sistemi çerçevesinde analiz etmeyi amaçlamaktadır. Araştırma kapsamında Osmanlı arşiv belgeleri sistematik olarak incelenmiş ve bölgeye dair temel ekonomik veriler bu kaynaklar üzerinden değerlendirilmiştir. Elde edilen belgeler, bir yandan Kiğı'da stratejik öneme sahip madenlerin devlet denetiminde işletilme süreçlerine ve uygulanan vergi düzenlemelerine ışık tutarken, diğer yandan bölgedeki ekonomik faaliyetlerin Osmanlı taşra maliyesi ve merkezî idare açısından taşıdığı önemi açık biçimde ortaya koymuştur. Aynı zamanda tımar tahsisleri, vergi yapısı, iş gücü dağılımı gibi konuların da detaylı şekilde kayda geçirildiği görülmüştür. Kazadaki darphane faaliyetleri, bölgenin ticarî dolaşımı açısından dikkat çekici bir unsur olmuş; ayrıca, çiftlik statüsüne sahip olmamasına rağmen bazı arşiv kayıtlarında resm-i zemin gibi özel vergi türlerinin uygulandığı anlaşılmıştır. Bu durum, Osmanlı taşra yönetiminin Kiğı'daki ekonomik ilişkileri nasıl biçimlendirdiğini ortaya koymak açısından anlamlıdır. Sonuç olarak, arşiv kaynakları ile araştırma eserlerinin birlikte değerlendirilmesiyle oluşturulan bu disiplinler arası analiz, Kiğı Kazası'nın hem ekonomik hem de sosyal tarihine katkı sunmayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: *Kiğı Kazası, Tarım, Hayvancılık, Madencilik, Vergi Sistemi*

The Economic Structure of the Kiğı District Between the 16th and 18th Centuries

Abstract

This study aims to analyze the economic structure of the Kiğı District under Ottoman rule between the 16th and 18th centuries, particularly within the framework of mining, trade, crafts and artisanal activities, agriculture, animal husbandry, and the taxation system. Within the scope of the research, Ottoman archival documents were systematically examined, and fundamental economic data concerning the region were evaluated through these sources. The documents shed light, on the one hand, on the state-controlled operation processes of mines of strategic importance in Kiğı and the tax regulations implemented; and on the other hand, they clearly reveal the significance of the region's

CC BY NC Creative Commons Licence

economic activities in terms of Ottoman provincial finance and central administration. It has also been observed that issues such as timar allocations, tax structures, and the distribution of labor were recorded in detail. Minting activities in the district stood out as a remarkable element in terms of the region's commercial circulation. Furthermore, although Kiğı did not hold the legal status of a çiftlik (imperial estate), it is understood from some archival records that special types of taxes, such as resm-i zemin, were implemented. This is significant in terms of understanding how Ottoman provincial administration shaped economic relations in Kiğı. As a result, this interdisciplinary analysis, established by evaluating archival sources together with scholarly studies, aims to contribute to both the economic and social history of the Kiğı District.

Keywords*: Kiğı District, Agriculture, Animal Husbandry, Mining, Taxation System*

Giriş

Osmanlı taşra birimleri içerisinde yer alan Kiğı Kazası, XVI. yüzyıldan itibaren sosyo-ekonomik yapısı, doğal kaynakları ve stratejik konumu ile dikkat çeken önemli bir yerleşim merkezi olmuştur. Doğu Anadolu Bölgesi'nin Yukarı Fırat havzasında bulunan bu kaza, Erzurum Eyaleti'ne bağlı bir sancak olarak idarî yapı içinde yer almış ve başta demir madeni olmak üzere zengin yeraltı kaynakları sayesinde Osmanlı ekonomik düzeniyle bütünleşmiştir (Koç, 2004; Baş, 2011). Kiğı'nın ekonomik yapısını incelemek, yalnızca yerel bir taşra biriminin özelliklerini anlamakla kalmayıp, aynı zamanda Osmanlı'nın klasik dönemdeki taşra maliyesinin nasıl işlediğini de ortaya koymaktadır (İnalcık, 2000). Bu bağlamda, Kiğı'da uygulanan tımar sistemi, taşra gelirlerinin toplanmasında ve askerî teşkilâtın desteklenmesinde temel rol oynamıştır. Nitekim 1554 tarihli bir mühimme defteri kaydı, Kiğı Beyi Han Ahmet'in Nahcıvan Seferi'ndeki başarısı nedeniyle tımar gelirinin artırıldığını belirtmekte ve böylece tımarın, ekonomik olmanın yanı sıra askerî ve yönetsel bir araç olduğunu da göstermektedir (BOA, A.DVNSMHM.d, nr. 1/781; İnalcık, 2000). Bu çalışmada, Kiğı Kazası'nın XVI. ve XVIII. yüzyıllar arasındaki ekonomik yapısı, özellikle madencilik, tarım, hayvancılık ve vergi düzenlemeleri bağlamında ele alınacaktır. Araştırmanın temelini, A.DVNSMHM.d serisi Mühimme Defterleri oluşturmakta olup; Tapu Tahrir Defterleri, Maliyeden Müdevver Defterleri ve Kuyûd-ı Kadîme arşiv belgeleri de sistematik biçimde değerlendirilmiştir. Mühimme defterleri, Kiğı'daki stratejik madenlerin devlet kontrolündeki işletme sürecine ve bunun vergi düzenlemesinin yansımasına dair temel kaynaklar sunarak tımar tahsisleri, mukataa yapısı ve iş gücü düzenlemeleri hakkında ayrıntılı bilgi sağlamıştır. Bu belgeler, Osmanlı taşra ekonomisinin işleyişi kadar devlet-toplum ilişkilerinin ekonomik temellerini de ortaya koymaktadır. Kiğı'daki ekonomik faaliyetler yalnızca madencilikle sınırlı olmayıp tarım, hayvancılık, ticaret ve esnaf-zanaatkâr üretimleriyle çok yönlü bir yapı sergilemiştir. Bu faaliyetlerin belgelenmesinde, Kuyûd-ı Kadîme defterleri önemli rol oynayarak çiftlik statüsü bulunmayan kazada resm-i zemin gibi özel vergi türlerinin uygulandığını göstermiştir (Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü, 2012). Kiğı'daki darphane, para üretimi ve ticarî dolaşım açısından dikkat çeken bir unsur olmuş; bölge ekonomisinin merkezî idareye bağlılığını pekiştirmiştir

(Baluken, 2022; Tekin, 1999). Özetle bu incelemede, XVI. ve XVIII. yüzyıllar arasında Kiğı Kazası'nın ekonomik yapısı, arşiv belgeleri ve araştırma eserler ışığında irdelenerek, Osmanlı taşrasında üretim ve vergi düzeninin yerel ölçekte nasıl işlediği açıklanacaktır. Çalışmada madencilikten tarıma, hayvancılıktan ticarete, esnaf ve zanaatkârlardan vergi düzenine kadar geniş bir inceleme yapılarak; böylece Osmanlı iktisat sisteminin taşra üzerindeki etkileri Kiğı örneği üzerinden değerlendirilecektir.

1. Kiğı Kazası'nın İktisadî Yapısına Genel Bakış

1.1. Kiğı Sancağının Coğrafi ve İdarî Yapısı

Kiğı, Bingöl ilinin kuzeyinde olup, coğrafi konumu olarak da Doğu Anadolu Bölgesi'nin Yukarı Fırat kısmında yer almaktadır. Dağlarla çevrili olan Kiğı, bu dağlık arazisi nedeniyle doğal korunaklı bir konumda bulunmaktadır. Bu dağlık yapı, bölgenin iklimini de etkileyerek karasal iklimin hâkim olmasına yol açmıştır. Ayrıca, bölgede su kaynakları sınırlı olmakla birlikte, dereler ve akarsular tarım faaliyetlerine belirli ölçülerde desteklemiştir (Darkot, 1979; Yurt Ansiklopedisi, 1982). İlâve olarak Kiğı'nın coğrafi durumu, ticaret yollarının belirlenmesinde de etkili olmuş, geçitlerin ve vadilerin oluşturduğu doğal yollar, hem iç bölgelere hem de dış ticaret merkezlerine ulaşımı mümkün kılmıştır. Bu durum, yerel üretimin pazarlanması ve dışarıya açılması bakımından bölge halkına ekonomik fırsatlar sunmuştur (Uzunçarşılı, 1969). Kiğı, Osmanlı hâkimiyetine geçmeden önce Akkoyunlu Devleti'nin mirası olan yerel beylikler tarafından idare edilmekte, bu dönemde bölge Pazukî aşiretine mensup beylerin kontrolünde bulunmaktaydı (Şeref Han, 1971). Buranın Osmanlı topraklarına katılması ise Yavuz Sultan Selim'in doğu seferleriyle gerçekleşmiştir. 1514'te meydana gelen Çaldıran Seferi sırasında, Diyarbakır Beylerbeyi Bıyıklı Mehmet Paşa'nın Bayburt ve Kiğı'nın fethinden sorumlu tutulduğu bilinmektedir. Bu süreçte Kiğı, fiilen Osmanlı idaresine geçmiştir (Uzunçarşılı, 1969). Fetih sonrası Diyarbakır Beylerbeyliği'ne bağlanan Kiğı, Osmanlı taşra teşkilatındaki değişiklikler doğrultusunda 1535'te kurulan Erzurum Beylerbeyliği'ne dâhil edilmiştir. Bu bağlamda Kiğı, uzun süre Erzurum Eyaleti'ne bağlı bir sancak olarak varlığını sürdürerek bu idarî konum, bölgenin hem askerî hem de ekonomik önemini pekiştirmiştir. Kazada yönetim merkezî otoritenin temsilcileri ile yürütülmekle birlikte, tımar sistemi aracılığıyla görev yapan yerel yöneticiler toprak gelirlerinden faydalanmakta, halk üzerindeki idarî ve malî denetimi sağlamaktaydılar (Gül, 2009; Tuncel, 1992; Aydın, 1998). Sancakta yaşayan, büyük çoğunluğunu tarım ve hayvancılıkla uğraşan köylüler, devlete karşı malî yükümlülüklerini vergi yoluyla yerine getirmekteydi. Toplanan vergiler yalnızca devlet hazinesine katkı sunmakla kalmamış, aynı zamanda bölgedeki askerî ve idarî yapının

devamlılığı açısından da önemli bir kaynak oluşturmuştur (Yurt Ansiklopedisi, 1982). Bu yönüyle vergi sistemi, Kiğı'nın ekonomik yapısının temel taşlarından biri olarak dikkat çekmektedir.

1.1.1 İskân ve Toplum Yapısı

Kiğı Sancağı, 1642 yılı itibarıyla Osmanlı taşra teşkilâtında küçük bir liva/sancak konumunda olup, iskân yapısı büyük oranda köylere dayanmaktadır. Toplamda 145 yerleşim birimi (139 köy ve 6 mezra) tespit edilmiştir. Bu yerleşimlerde 1.798 hane yaşamakta olup, bunların 1.399'u Müslüman, 342'si zimmî hane olarak kaydedilmiştir. Böylece toplam nüfus 9.000 civarında tahmin edilmiştir. Zimmîlerin nüfus içindeki oranı yaklaşık %19,6 olup, 14 köy tamamen zimmî nüfusa sahipken, 22 köyde Müslümanlarla birlikte yaşamakta olup, bu zimmî hanelerin büyük kısmı Ermeni kökenliydi (Sağlam, 2019). 1523 yılı itibarıyla Kiğı Sancağı'nda toplam 3.083 hane nüfus tespit edilmiştir. Bu hane sayısı içinde cemaat ve aşiretlerin oranı yaklaşık %29 düzeyindedir. Bu oran, kırsal nüfusun büyük bölümünün yerleşik köylü kitlelerden oluştuğunu ortaya koymaktadır. Cemaatler içinde Şadilu Cemaati, %43'lük oran ve 383 hane ile en geniş nüfusa sahip topluluk olmuştur. Nüfusun yoğunlaştığı köyler arasında Karye-i Asis, Karye-i Canik ve Karye-i Darılu öne çıkarken, bu köylerdeki hızlı artış doğal nüfus artışıyla değil, dışarıdan göç ile açıklanmıştır (Karaboğa, 2023). XVII. yüzyıl ortalarında Kiğı Sancağı'nda uygulanan iskân politikaları, yalnızca nüfusun denetimi amacıyla değil, aynı zamanda bölgesel ekonomik yapının sürekliliğini sağlamak için de önemli bir araç olarak değerlendirilmiştir. Kırsal alanların tarımsal üretim merkezi hâline getirilmesi, bölge halkının geçim ihtiyacını karşılamasının yanında devlete yönelik vergi yükümlülüklerini düzenli şekilde yerine getirmesini sağlamıştır. Bu süreçte iskân, devlet açısından hem idarî denetimin hem de ekonomik kaynakların sistemli biçimde toplanmasının stratejik bir aracı olarak kullanılmıştır (Sağlam, 2019).

1.1.2 Ekonomik Yapı

Osmanlı döneminde Kiğı Sancağı'nın kırsal ekonomisi, büyük ölçüde tarımsal üretim ve hayvancılığa dayalı faaliyetler etrafında şekillenmiştir. Bölgenin coğrafi yapısı ve sınırlı tarım alanları, halkı daha çok geçimlik tarıma yöneltmiş; buna karşın yaylak ve otlakların zenginliği, hayvancılığın önemini artırmıştır. Tahrir kayıtlarına göre arpa, buğday, çavdar, darı ve keten gibi ürünler öşür vergisine konu olmakta, bu durum bölgedeki temel tarım ürünlerinin dağılımını göstermektedir (Karaboğa, 2023). Sancağın iktisadî yapısında zanaatkârlık ve yerel esnaf icraatı da dikkat çekmektedir. Kiğı kazasının ekonomisi, madencilik temelli üretim modeli ile Osmanlı taşra ekonomisinde özel bir yere sahip olmuştur. Söz konusu faaliyet, hem bölgesel iktisadî canlılık yaratmış hem de askerî üretim ve lojistik açısından devlet ekonomisine

katkı sağlamıştır. Zamanla üretimin duraksaması ve işletmelerin kapatılması, bölgenin ekonomik kırılganlığını artırmış olsa da, Kiğı uzun süre stratejik ve ekonomik önceliği olan bir kaza olarak önemini korumuştur (Baş, 2011). Kiğı'nın ekonomik yaşamında pazarlara taşınan ürünler, kırsal üretim fazlasına dayanmakta ve sınırlı düzeyde ticarî hareketlilik yaratmaktaydı. Bu ticaret, genellikle çevre kazalar, Erzurum ve Elazığ gibi büyük merkezlerle bağlantılı olup, bölgedeki iktisadî canlılık, toplumsal yapının istikrarını sağlayarak yerleşim düzenini de korumaktaydı (Soylu, 2007).

2. Esnaf ve Zanaatkârlar

2.1. Esnaf ve Zanaatkârların Ekonomik Rolü

Osmanlı döneminde Kiğı kazasının ekonomik yapısı, klasik taşra ekonomisinin genel çerçevesine benzerlik göstermekte birlikte, bölgeye özgü madencilik faaliyeti sayesinde farklı bir konum elde etmiştir. Özellikle demir madeni işletmeciliği, Kiğı ekonomisinin temelini oluşturmuş; burada üretilen ham demir ve top yuvarlakları (humbara), başta Erzurum Kalesi olmak üzere Osmanlı'nın doğu sınırındaki kalelerin mühimmat ihtiyacını karşılamak üzere kullanılmıştır. Bu durum, Kiğı'yı gerek ekonomik gerekse askerî strateji açısından da önemli bir merkez hâline getirmiştir (Baş, 2011). Kiğı kazasında iplik alacası ve adi bez imal edip satanlar olduğu gibi, yemeni pabuç yapan ve zarurî ihtiyaçları temin eden zanaatkârların bulunduğu da bilinmektedir (Yiğitbaş, 1950). Kazada XIX. yüzyıl sonlarında hem Müslüman hem de Hıristiyanlara ait eğitim kurumlarının faaliyet gösterdiği ve rüştiye ile medrese gibi kurumsal yapılar sayesinde mesleki eğitim düzeyinin arttığı belirtilmiştir. Bu durum, zanaatkârların mesleklerinde uzmanlaşmasına ve üretim niteliğini artırmalarına imkân tanımıştır. Eğitimin yaygınlaşması, yerel ekonomik faaliyetlerin kalitesini yükseltmiş, zanaatkârların bölgesel ticaret ağlarında daha etkin rol almasını sağlamıştır (Özege & Gümüşsoy, 2021).

Osmanlı maliyesinde vergi terimi olan avârız, olağanüstü durumlarda ve savaş sebebiyle tahsil edilmekte, bu bağlamda taşra ekonomisinde esnaf ve zanaatkârlar üretici sınıf açısından vergi sisteminin doğrudan muhatabı olarak önemli bir yer tutmaktaydı. Kiğı Kazası özelinde bu durum, XVII. yüzyılın ortalarında gerçekleştirilen nüfus ve vergi tahrirlerinde açıkça görülmektedir. Örneğin 1642'de Erzurum Eyaleti'ne bağlı kazaların avârız-hâne sayımı, Sultan İbrahim'in emri ile cizye ve avârız muharriri Cafer Efendi tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu sayım sonucunda düzenlenen mufassal avârız defteri, Erzurum, Erzincan, Bayburd, Tercan, Kemah, Kelkid, Şiran, Tortum, İspir, Hınıs, Kızuçan, Koğans, Pasin ve Kiğı kazalarını kapsamaktadır (Sahillioğlu, 1991; Pakalın, 1993; Aktaş Batar, 2025). 1642 tarihli bir avârız

tahrir defterinde yer alan kayıtta, esnaf ve zanaatkârların da içinde olduğu geniş bir toplumsal ve meslekî yapı listelenmektedir:

"Cafer Efendi vasıtası ile Erzurum eyaletinin müceddeden tahriri ferman olunduğundan... Kiğı gibi kazalarda mevcut nahiye, karye ve mahallattaki reaya, erbab-ı tımar, zuama, evkaf, zimmiyan, huteba, eimme ve müderrisin, müezzinan, amelmandegân, yeniçeriyan, sipahiyan, cebeciyan, müstahfizan, azeban, müselleman, yemin ve yesar gönüllüyanı ve gılmananı vesaire gibi vergiye dâhil ve muaf olan haneleri ve bu hanelerin isimleri ile miktar ve yekûnlarını vesair hususları ihtiva eden hane-i avârız tahrir defteri." (BOA, MAD.d, nr. 5152, H. 1052 / M. 1642).

Belgede anlaşıldığı kadarıyla birçok kesimin avârız ve nüzul gibi olağanüstü vergilere tabi tutulduğu ya da muaf olduğu, bunlar arasında sanat erbabının da bulunduğu görülmektedir. Bu kesim sefer esnasında, iaşe veya kalelerin tamiri gibi gerekçelerle dönemsel olarak malî yük altına alınmışlardır. Zanaatkârların üretim faaliyetleri, mukataa sistemine bütünleşmiş bazı üretim kollarıyla da ilişkilendirilmiş; bu kesimden alınan vergiler hem doğrudan hem de dolaylı biçimde devlet bütçesine katkı sağlamıştır (İnalcık, 2000). Zanaatkâr sınıfının yoğunlaştığı mahallelerde, üretimle doğrudan bağlantılı olarak avârız vergisinin tahsili sistemli bir şekilde yürütülmüş, devletin malî talepleri ile yerel üretim kapasitesi arasında denge sağlanmaya çalışılmıştır. Kiğı'da tarımsal üretim kısıtlı olmasına rağmen, hayvancılık ve zanaat temelli üretim faaliyetleri ekonomik yaşamın temelini oluşturmuştur. Bu durum, Kiğı'nın Osmanlı taşra düzenindeki vergi kaynağının üretim merkezi olarak konumlandığını ortaya koymaktadır. Ayrıca vergi kayıtları, malî yükümlülüğün yanı sıra taşra toplumunun sosyo-ekonomik yapısını anlamak açısından da önemli ipuçları sunmaktadır (İnbaşı, 2001).

2.2. Zanaat Kolları ve Ticaret İlişkileri

Osmanlı döneminde Kiğı kasabasında zanaatkârlık faaliyetleri, yerel üretim ekonomisinin temel unsurlarından biri hâline gelerek çeşitli meslek grupları etrafında şekillenmiştir. Kasabada iplik alacası ve adî bez imal eden atölyelerin varlığı, bölgede dokumacılık zanaatının geliştiğini ortaya koymaktadır. Bunun yanı sıra, pabuç üretimi yapan sanatkârlar ile zarurî tüketim malları üreten esnaf toplulukları da dikkat çekmektedir. Özellikle kürkçülük zanaatının ileri düzeyde olduğu belirtilmekte, bu faaliyet iç tüketim ve yerel ticaret açısından önem arz etmektedir (Yiğitbaş, 1950). Kazada bu üretim, ihtiyaç temelli model üzerine kurulmuş olup, ahalinin gündelik ihtiyaçlarını karşılayan bu küçük ölçekli sanat, taşra ekonomisinin sürekliliğini sağlamada önemli rol oynamıştır. Ayrıca, buradaki demircilik, dabbağlık (dericilik), fırıncılık gibi meslek gruplarının varlığı, zanaatkâr çeşitliliğini göstermektedir (Yiğitbaş, 1950). Son olarak XIX. yüzyıl sonlarında kaza, sahip olduğu

zanaatkâr üretim altyapısı ile dikkat çeken bir taşra yerleşimi konumundadır. 1310 (1892) tarihli Erzurum Vilayet Salnâmesi verilerine göre, kazada on bezirhane, bir boyahane, iki debbağhane, iki fırın, 248 değirmen ve 43 dink (yün dövme atölyesi) bulunmaktaydı. Özellikle bezirhaneler, keten tohumu gibi yağlı tohumlardan bezir yağı üretimi yapılması bakımından önemliydi. Elde edilen bu yağ, başta boyacılık, marangozluk ve diğer zanaat alanlarında kullanılmakta, böylece zanaatkâr üretim süreçlerinin sürekliliğine katkı sağlamaktaydı (Döşemetaş, 2021).

2.3. Esnaf ve Zanaatkârların Ticaretle İlişkisi

XVI. yüzyıl sonu ve XVII. yüzyıl ortalarında Kiğı Sancağı'nda uygulanan iskân politikaları, bölgedeki sosyo-ekonomik yapının biçimlenmesinde doğrudan etkili olmuştur. Özellikle tarıma elverişli arazilerin tespit edilerek köylü nüfusun bu alanlara yerleştirilmesi, üretimin sürekliliğini sağlamak devletin vergi gelirlerini güvence altına alma amacı taşımıştır. İskân düzenlemeleri, tarım ve hayvancılıkla uğraşan nüfusun istikrarını pekiştirmiş, bu durum yerel ticaretin gelişmesine de zemin hazırlamıştır. İskân faaliyetlerinin gerek nüfusun kontrolü açısından gerekse ekonomik kalkınma stratejisinin bir parçası olarak uygulandığı vurgulamaktadır (Sağlam, 2019).

3. Ticari Faaliyetler

3.1. Kiğı'nın Stratejik Konumu ve Ticaretin Rolü

Kiğı, XVI. ve XVII. yüzyıllar arasında Osmanlı'daki büyük ticaret merkezleriyle rekabet edecek düzeyde bir iktisadî potansiyele sahip olmasa da, bölgesel ölçekte önemli bir ticaret noktası olarak dikkat çekmiştir. Bölgedeki önemli konumu sayesinde yörede, yerel üretimin çevre kazalara taşındığı bir geçiş noktası işlevi görmüş, bu yönüyle ticaret, yerel halkın ihtiyaçlarını karşılamanın ötesine geçerek bölgedeki ekonomik canlılığa doğrudan katkı sağlamıştır. Ticaretin temel unsurlarından biri, zanaatkâr ve köylüler tarafından üretilen malların başta tarım ürünleri, hayvansal gıdalar ve el emeği ürünler olmak üzere çevre pazarlara ulaştırılması olmuştur. Bu durum, ekonomik çeşitliliği arttırarak Kiğı'nın stratejik coğrafi konumunu ekonomik bir avantaja dönüştürmüştür (Soylu, 2007). Kaza, tarihî süreçte Diyarbakır–Erzurum ve Elazığ–Erzurum arasındaki ana kervan yolları üzerinde yer almasıyla, önemli bir ticaret güzergâhı üzerinde konumlanmış, bu husus bölge halkının ticaretle aktif biçimde meşgul olmasına zemin hazırlamıştır. Yörede üretimi yapılan çiriş ve kitre gibi doğal ürünler ile yağ, yün, kıl ve demir madeni cevherleri, katır kervanlarıyla Erzurum ve Elazığ gibi merkezlere taşınmıştır. Aynı kervanlar, dönüş yolunda bölge halkının ihtiyaç duyduğu sabun, giyecek, gaz, şeker gibi temel tüketim mallarını da beraberlerinde getirmiştir. Bu alışveriş modeli, çoğunlukla mübadele (takas) yoluyla gerçekleşmekte, halk kendi ürettiği malları

kapısına kadar gelen satıcılara satarak karşılığında ihtiyacı olan ürünleri temin etmekteydi. Kervan taşımacılığı, kazanın yanında, çevre köylerde de yaygın bir ekonomik uğraş alanıydı. Öyle ki, bazı yerel ailelerin 40 ila 50 katırdan oluşan büyük kervanlara sahip oldukları bilinmektedir. Bu husus, Kiğı'da ticaret ve taşımacılığın gerek geçim aracı gerekse bölgesel etkileşimi artıran önemli bir sosyo-ekonomik unsur olduğunu göstermektedir (Yiğitbaş, 1950). Ayrıca Osmanlı iskân politikaları çerçevesinde bölgede yapılan yerleştirme faaliyetleri, ticaretin gelişimi üzerinde doğrudan etkili olmuştur. Yerleşim alanlarının daha sistematik bir düzene kavuşturulması, nüfus artışının ve ekonomik icraatın yaygınlaşmasını sağlayarak ticarî hareketliliğin zemini güçlendirilmiştir (Sağlam, 2019).

3.2. Tarımsal ve Hayvansal Ürünlerin Ticaretteki Yeri

Osmanlı döneminde Kiğı, tarım ve hayvancılığa dayalı üretim yapısıyla bölge ekonomisinin temel taşlarını oluşturmuş, bu üretim çalışmaları yerel ticaretin gelişimine zemin hazırlamıştır. Bölgenin iklimi ve coğrafi özellikleri doğrultusunda buğday, arpa, çavdar, nohut, bakla, mercimek, karpuz ve soğan gibi ürünler yaygın şekilde yetiştirilmiş, bu mahsuller yerel tüketimde ve çevre kazalarla yapılan ticarette önemli rol oynamıştır. Bilhassa karpuz ve soğan, pazarlarda yoğun talep gören ürünler arasında yer almıştır (Yiğitbaş, 1950).

Dönemin kaynaklarında, buğday, arpa, çavdar, nohut, bakla, mercimek gibi temel tahıl ve bakliyat ürünlerinin yanı sıra kavun ve karpuz gibi meyvelerin yetiştirildiği belirtilmekte, bu ürünler hane halkının tüketim ihtiyacını karşılayarak yerel pazarlarda ticarete konu olmaktaydı. Tarımın kuraklığa ve dağlık arazi yapısına rağmen sürdürülmesi, halkın kırsal dayanıklılık kabiliyetini ve üretim çeşitliliğini de göstermektedir (Ş. Sami, 1888). Kiğı'nın dağlık ve engebeli coğrafi yapısı, tarımsal faaliyetleri sınırlamış ve halkın daha çok hayvancılıkla geçinmesine yol açmıştır. Tarım arazilerinin sınırlılığı, ekonomik üretimin hayvansal ürünler üzerine yoğunlaşmasını teşvik etmiş, bu durum özellikle dağlık alanlarda yaylak ve kışlak sistemine dayalı üretim biçimini yaygınlaştırmıştır.

Ayrıca sancağın nüfus yapısında Müslim ve gayrimüslim unsurların ayrı alanlarda yaşaması, toplumsal ve ekonomik işbölümünü doğrudan etkileyerek gayrimüslim nüfusun yoğun olduğu bölgelerde, özellikle vergi tahsilâtı açısından önemli farklılıklar gözlenmiştir. Bu bağlamda, Kiğı Sancağı'nın iktisadî düzeni, coğrafyanın şekillendirdiği hayvancılığa dayalı bir model üzerine kurulmuş görünmektedir (Koç, 2004). XVI. yüzyılda Osmanlı taşrasında hayvansal ürünler, hem yerel tüketim hem de merkezin ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla önemli birer ticarî meta hâline gelmiştir. Kiğı gibi dağlık yapıya sahip olup hayvancılıkla geçinen bölgelerde yağ üretimi, Osmanlı merkezî idaresinin dikkatini çeken temel ürünlerden biri olmuştur. Hayvancılığa dayalı olarak üretilen bu yağlar, devlet tarafından vergilendirilmiş

ve merkezî yönetimce İstanbul gibi büyük şehirlerin ihtiyaçları doğrultusunda taşradan temin edilmiştir.

Bu duruma dair somut bir örnek, 1577 tarihli mühimme defterinde yer alan bir belgeden anlaşılmakta, buna göre, Kiğı kazasındaki köy kethüdaları ve melikleri aracılığıyla İstanbul için toplanan yağ paralarının reayaya dağıtılmadığı ve bu hususun halk tarafından şikâyet edildiği görülmektedir (BOA, A.DVNSMHM.d, nr. 6/1279).

"Kiğı beyine hüküm: Evvelce köy kethüdaları ve melikleri vasıtasıyla İstanbul için toplanılan bin yüz sekiz batman yağ parasının sahiblerine verilmeyip yenildiğini reaya şikâyet ettiğinden paraların kimlerde kaldığını tahkik edip bildirmesi" kayıtta, en az 1108 batman (yaklaşık 8-9 ton) yağın ekonomik dolaşıma konu olduğunu göstermesi bakımından oldukça dikkat çekicidir. Kiğı'da bu denli büyük miktarda yağ toplanabilmesi, bölgenin hayvancılığa dayalı üretim kapasitesinin yüksekliğini ortaya koymaktadır. Ayrıca İstanbul gibi merkezî pazarların tedarik zinciri içinde önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir (BOA, A.DVNSMHM.d, nr. 31/794, H. 985/M. 1577).

3.3. Kiğı Darphanesi ve Ticaretin Güçlenmesi

Kiğı, Ortaçağ'da stratejik konumu ve sahip olduğu maden rezervleri sayesinde önemli bir darphane merkezi olarak öne çıkmıştır. Anadolu Selçuklu Sultanı III. Gıyaseddin Keyhüsrev döneminde, 676 H./1277 M. tarihli bir sikkenin "Ma'den-i Kiğı" ibaresiyle basılmış olması, bölgedeki gümüş madenciliğinin aktif şekilde kullanıldığını ve bu üretimin darphane aracılığıyla devletin malî mekanizmasına entegre edildiğini göstermektedir. Bu sikke, Anadolu Selçuklularının siyasi olarak Moğollara tabi oldukları dönemde bastırılmış olup, Selçuklu hâkimiyetinin somut delili olarak bölgesel ekonomik canlılığın göstergesidir (Baluken, 2022). Kiğı'da basılan bu sikkelerin gümüş madeni varlığına dayalı olarak üretildiği, sikkelerde ara sıra "ma'den" kelimesinin yer almasıyla da teyit edilmiştir. İlhanlılar ve Osmanlılar dönemlerinde de darphane olarak faaliyetini sürdüren Kiğı, Osmanlı Sultanı Kanuni Sultan Süleyman döneminde 926 H./1520 M. yılında yeniden sikke basımı ile önemini korumuştur (Baluken, 2022, s.137). Bu süreklilik, Kiğı'nın hem siyasi otoritenin bir simgesi hem de ekonomik üretim alanı olarak merkezî rolünü muhafaza ettiğini ortaya koymaktadır. Ayrıca darphane faaliyetleri Moğollara ödenen vergilerin temininde de önemli bir araç olmuştur. Bu nedenle Kiğı'daki darphane, yerel ekonomi ve merkezî devlet maliyesi için kritik bir işleve sahipti (Baluken, 2022). Osmanlı döneminde ise, Kanûnî Sultan Süleyman zamanında elliden fazla darphanede sikke basılmış; bu darphaneler arasında Kiğı Darphanesi'nin de yer aldığı anlaşılmaktadır (Tekin, 1999). Öte yandan, Kiğı'da bir darphane işletildiğine dair kesin ve

sürekli deliller sınırlı olmakla birlikte, demir madeninin üretimiyle ilgili kayıtlar, bölgedeki maden işletmeciliğinin Osmanlı devlet ekonomisine dâhil olduğunu ve özellikle askerî üretim ile merkezî malî sistem açısından önemli bir gelir kaynağı oluşturduğunu göstermektedir.

Nitekim mukataa sistemi içinde değerlendirilen Kiğı demir madeni, bazen mültezimler aracılığıyla iltizama verilmiş, bazen de doğrudan devlet eminleri eliyle işletilmiştir. Bu uygulama, madenin yerel dışında merkezî iktisadî yapıya bağlı olduğunu ve miri mal statüsünde değerlendirildiğini ortaya koymaktadır. Kiğı'da üretilen ham demirin darphane ve mühimmat üretiminde kullanıldığına dair kayıtlar, madenin gelirlerinin merkezî hazinede değerlendirildiğini göstermektedir (Baş, 2011). Nitekim 1567 tarihli tahrir defterinde yer alan şu ifade dikkat çekicidir: *"Maden-i demir, her sene darbhâneye teslim kılınur... mukataayı maden'den 5000 akçe vergi alınur."* (BOA, TD 384, H. 975 / M. 1567). Bu kayıt, demir madeninden elde edilen gelirin doğrudan darphane ile ilişkilendirildiğini ve devlet maliyesine aktarıldığını göstermektedir.

3.4. Ticaretin Sosyo-Ekonomik Yapıya Etkisi

Osmanlı döneminde Kiğı, tarım ve hayvancılıkla geçinen bir taşra kazası olmanın yanında, bölgesel ticaret ağları içerisinde etkin rol oynayan bir merkez konumuna gelmiştir. Bölgedeki ticarî faaliyetler zamanla yerel halkın günlük ihtiyaçlarını karşılamayla sınırlı kalmayarak bölgenin dışa açılan bir ticaret kapısı hâline gelmesine de katkı sunmuştur. Ticaretin gelişimiyle birlikte, Kiğı'da meslekî çeşitlilik artıp zanaatkâr üretimi yaygınlaşmış ve toplumsal sınıflar arasında yeni ekonomik güç dengeleri oluşmaya başlamıştır. Özellikle XVI. ve XVII. yüzyıllarda, Kiğı'daki ticarî hareketlilik, aşiret ve cemaat yapılarının dönüşümünü hızlandırmış, göçebe veya yarı-göçebe aşiretlerin ekonomik hayata uyum sağlamasını kolaylaştırmıştır. Bu bağlamda, ticaret gerek ekonomik bir faaliyet gerekse sosyal dönüşümün itici gücü olarak işlev görmüştür. Ticarî canlılık, cemaatler arasında ekonomik iş birliğini ve rekabet ortamını teşvik ederek bölgesel sosyo-ekonomik yapının yeniden şekillenmesinde merkezî bir rol oynamıştır (Karaboğa, 2023).

3.5. Madencilik ve Ticaret İlişkisi

Kiğı Kazası'nda çıkarılan demir madeni ve diğer madenler, yerel üretimde bölgesel ve imparatorluk çapında ticaretin gelişiminde önemli bir rol oynamıştır. Osmanlı arşiv belgeleri ve dönem kaynakları, Kiğı'daki madenciliğin iç pazarda ürün işleme ve dış pazarlara sevkiyat şeklinde iki yönlü bir işlev gördüğünü göstermektedir. Demirin hem hammadde olarak hem de işlenerek silah, nal, tarım aletleri ve inşaat malzemesi gibi ürünlere dönüştürülmesi, bölgedeki zanaatkâr faaliyetleri ile madencilik üretimi arasında doğrudan bir bağ kurulmasına zemin hazırlamıştır. Bu ürünler, yerel pazarlarda işlem görerek Erzurum, Bayburt, Erzincan ve hatta

Diyarbakır gibi çevre bölgelere de ulaştırılmıştır. Kiğı'dan çıkan maden ürünlerinin dış pazarlara aktarılması, bölgenin ticaret ağı içinde önemli bir merkez hâline gelmesine katkı sağlamıştır. Bu süreçte, yerel halkın geçim kaynakları çeşitlenerek bölgesel ticaretin yönü Kiğı üzerinden şekillenmiş, burası bir üretim noktası ve madencilik temelli ticaretin merkezlerinden biri olarak öne çıkmıştır. (Baş, 2011) Osmanlı Devleti'nin ekonomik ve askerî altyapısında stratejik madenlerin rolü çok fazla önem arz etmektedir. Bu çerçevede kazanın sahip olduğu demir madeni sayesinde yerel bir üretim alanı olarak merkezî malî ve askerî sistemin bütünleyici bir parçası hâline gelmiştir. Kiğı Demir Madeni'nde gerçekleştirilen üretimin devlet kontrolünde ve düzenli şekilde izlendiği, bu üretimden mukataa usulüyle vergi alındığı ve üretilen demirin askerî mühimmat imalatında doğrudan kullanıldığı arşiv belgeleriyle sabittir (Baş 2011). Nitekim IV. Murat döneminde Kiğı'da bir humbara üretim tesisi (yuvarlakhane) inşa edilerek burada dökülen top gülleleri ve humbaralar, başta Erzurum Kalesi olmak üzere doğu sınırındaki askerî birliklerin mühimmat ihtiyacını karşılamak üzere sevk edilmiştir. Bu durum, bölgesel üretimin yalnızca kırsal ekonomiyle sınırlı kalmayıp, merkezî devletin askerî ve malî ihtiyaçlarına doğrudan katkısı olduğunu ortaya koymaktadır (Baş 2011).

4. Tarım ve Hayvancılık

4.1. Tarım

Etüt edilen dönem itibarıyla Kiğı Kazası'nda tarım, bölge ekonomisinin temel yapı taşlarından biri olmakta, coğrafi yapısı engebeli olmasına rağmen, sınırlı olsa da verimli tarım alanları sayesinde buğday, arpa, yulaf, mercimek ve fasulye gibi temel tarım ürünlerinin yetiştirildiği görülmektedir. Tarımsal üretim büyük oranda, yerel halkın günlük ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik olarak yapılmakla birlikte, bazı ürünlerin dış ticaret amacıyla da değerlendirildiği anlaşılmaktadır (Yurt Ansiklopedisi, 1982). Tarım genellikle aile iş gücüne dayalı yürütülmüş, üretimin planlanması ve devamlılığı yerel yönetimlerin denetiminde gerçekleştirilmiştir. Osmanlı vergi sisteminde tarım ürünlerinden alınan öşür vergisi, bu üretim biçimini doğrudan etkileyen temel unsurlardan biri olmuştur. Ayrıca, devletin tımar sistemine dayalı idarî yapısı içerisinde tarım çalışması, bireysel geçim aracı ve kamusal gelir kaynağı olarak işlev görmüştür (Uzunçarşılı, 1969). Bu yönüyle tarım yerel pazarın işleyişinde ve kazanın ekonomik yapısının genel çerçevesinin şekillenmesinde de önemli bir rol üstlenmiştir.

4.2. Hayvancılık

Kazada hayvancılık, tarımla paralel gelişip, bölge ekonomisinin temel bileşenlerinden biri hâline gelmiştir. Kiğı Sancağı'nın XVI. yüzyıldaki coğrafi ve sosyo-ekonomik durumu, bölge halkının yoğun biçimde hayvancılıkla meşgul olduğunu ortaya koymaktadır. Tarıma

elverişsiz arazi yapısı, halkın elinde bulunan tarım topraklarının sınırlılığı ve topografik engeller, bölge halkını hayvancılık faaliyetlerine yönlendirmiştir. Bu nedenle hayvancılık, hem geçim kaynağı hem de toplumsal yapı açısından belirleyici olmuş, bölgedeki iktisadî etkinliğin önemli bir bölümünü oluşturmuştur (Koç, 2004). 1518-1642 yılları arasında Kığı'da hayvancılık, ekonominin temel taşlarından biri olmuş, özellikle küçükbaş hayvan yetiştiriciliği, yaygın bir geçim kaynağı olarak cemaatlerin ve aşiretlerin hayatında belirleyici rol oynamıştır. Bu bağlamda, koyun yetiştiriciliği öne çıkarak hayvan varlığına dayalı vergilendirme uygulamaları ile ekonomik sistem içinde kayıt altına alınmıştır. Âdet-i ağnâm adı verilen vergi, sancağın genelinde Müslim ve gayrimüslim ayrımı yapılmaksızın, iki koyuna bir akçe oranında tahsil edilmiştir. 1553 yılına gelindiğinde, bu gelir kalemi tımarlı sipahilere tahsis edilmiş ve her sipahi, tımarındaki hayvan varlığından sorumlu tutulmuştur (Karaboğa, 2023). XVI. asır Osmanlı taşrasında, hayvancılık ve tarımın iç içe yürütülmesi bölgesel ekonomi adına önemli olmuştur.

Kaza özelinde değerlendirildiğinde, iklim ve coğrafi koşullar küçükbaş hayvancılığın yaygınlaşmasına elverişli bir zemin hazırlamıştır. Özellikle, koyunun, yağ ve bal gibi mamullerin vergi, iaşe ve askerî lojistik amaçlarla merkezî yönetime tahsis edilmesi, bu durumun sadece yerel bir geçim biçimi olmadığını, Osmanlı kamu düzeni içinde ekonomik bir değer taşıdığını göstermektedir. Buna dair somut bir örnek, 1585 tarihli bir Mühimme defterinde yer alarak: *"Bir sureti, Kığı beyine ve kadısına: İki yüz koyun ve yüz batman yağ ve bal…"* biçiminde ifade edilmiştir (BOA, A.DVNSMHM.d, nr. 59/100, H. 993 / M. 1585). Yine 1585 yılına ait bir başka muhimme kaydındaki; *"Bir sureti, üç yüz koyun, üç yüz batman yağ ve bal için Kığı beyine yazılmıştır."* beyanından hareketle Kığı'da hayvansal üretimin belirli dönemlerde devlet talimatıyla toplandığını ve bu ürünlerin belli amaçlar doğrultusunda sevk edildiğini ortaya koymaktadır. Ayrıca belirtilen miktardaki koyun, yağ ve balın temini, bölgenin hayvancılık açısından üretim kapasitesini yansıttığı gibi, hayvansal ürünlerin Osmanlı taşra ekonomisinde ne denli önemli bir yere sahip olduğunu da belgelemekte, bu tür talepler reaya üzerindeki vergi yükünün türüne ve yoğunluğuna dair dolaylı fikir vermektedir. Buradaki hayvancılığın, geçimlilik üretimiyle sınırlı kalmayıp, merkezî otoritenin gıda ve hammadde ihtiyacının karşılanmasında rol üstlendiği görülmektedir. Bu yönüyle hayvancılığı, Kığı'da zanaat ve madencilik gibi diğer üretim kollarıyla bütünleşik iktisadî yapı içerisinde değerlendirilmelidir (BOA, A.DVNSMHM.d, nr. 59/243, H. 993 / M. 1585).

5. Alınan Vergiler

Kığı'da uygulanan başlıca vergiler arasında; ürün vergisi *öşür*, toprağı işleyen köylü ve çiftçiden alınan *resm-i çift*, küçükbaş hayvan vergisi *ağnam*, gayrimüslim erkek nüfustan alınan

cizye, pazar ve esnaf vergisi *bac* gibi türler bulunmaktaydı. Bu vergiler, tarım ve hayvancılıkla geçinen köylüler başta olmak üzere, zanaatkâr ve ticaret erbabı üzerinde doğrudan etkili olmuş, vergilerin düzenli tahsili, bölgede sosyo-ekonomik denge ve kamu otoritesinin sürekliliği açısından önem taşımıştır. İncelenen dönemde kazada uygulanan vergi düzeni, Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik döneme ait malî sistemine uygun biçimde şekillenerek vergilendirme politikası, bölgenin üretim tarzına ve ekonomik kapasitesine bağlı olarak çeşitlilik göstermiştir. Özellikle tarımsal üretime dayalı olarak tahsil edilen *öşür ve resm-i çift* gibi vergiler, toprağı işleyen köylülerin temel malî yükümlülüğünü oluşturmuştur. *Öşür*, ekilen ürünün belirli bir oranı üzerinden alınan aynî bir vergiyken, *resm-i çift,* bir çift öküzle sürülebilecek büyüklükteki toprağı işleyen köylüden alınan sabit nitelikli bir vergi türüydü (Emecen, 1993; İnalcık, 2000). Tarımsal faaliyetlerin yanı sıra, hayvancılık üretimi bölge ekonomisinin ana dinamiklerinden biri olmuştur. Bilhassa koyun yetiştiriciliği yaygın olup, hayvan varlığı üzerinden alınan âdet-i ağnâm vergisi sistemli biçimde uygulanmıştır. 1523 yılı itibarıyla ayrıca âdet-i çoban beyi adıyla bilinen, sürülerden alınan ek bir verginin tahsil edildiği görülmektedir. Bu vergilerin tımar sistemine bağlı sipahilere tahsis edilmesi, üretim ile askerî idare arasında doğrudan bir ilişki kurulduğunu ortaya koymaktadır (Karaboğa, 2023; İnalcık, 2000).

5.1. Kiğı Kazasında Tımar Sistemi ve Vergi Düzeni

Osmanlı İmparatorluğu'nda tımar sistemi, taşra maliyesinin ve arazi düzeninin en temel unsurlarından birini oluşturuyordu. Tımar, belli araziden elde edilen vergi gelirlerinin, merkezi hazineye doğrudan aktarılmak yerine, sipahi adı verilen askerî sınıf mensuplarına tahsis edilmesi esasına dayanıyordu. Bu sistem, taşra gelirlerinin düzenli toplanarak tımar sahiplerinin karşılığında belirli sayıda cebelü (atlı asker) besleyerek savaşlara katılmasını sağlayan çift yönlü bir idarî ve askerî düzenlemeydi (İnalcık, 2000). Osmanlı taşra teşkilatının temel yapı taşlarından biri olan tımar sistemi, XVI. asırdan itibaren Kiğı'da da etkin biçimde uygulanmıştır. Tımarlar, reayanın vergilendirilmesini organize eden idarî bir çerçeve oluşturmanın yanında eyalet düzeyinde askerî gücün devamlılığını sağlamıştır. Sisteme göre, belirli hizmetlerde bulunan devlet görevlilerine veya sipahilere, belirlenmiş gelir kaynaklarının tahsisi yapılmakta ve bu kişilerin bölgedeki vergi toplama yetkileri tanımlanmaktaydı (Barkan, 1979). Bu bağlamda 1554 tarihli mühimme kaydı, tımar sisteminin askerî başarının ödüllendirilip taşra yönetiminin düzenlenmesinde nasıl kullanıldığını göstermesi açısından*:"Kiğı Beyi Han Ahmed'in Nahcıvan seferi hıdematından dolayı tımarının arttırılması için Diyarbekir Beylerbeyi'ne...."* gönderilen hüküm dikkat çekicidir (BOA, A.DVNSMHM.d, nr. 1/781, H. 961 / M. 1554). Bu kayıt, tımarın ekonomik kaynak bakımından merkezî idarenin

taşradaki sadakat ilişkilerini güçlendirme aracı olarak da kullanıldığını göstermektedir. Kığı Beyi Han Ahmet'e seferde yararlılık hizmeti karşılığında tımar artışı yapılması, Osmanlı'nın ödüllendirme ve sadakati kurumsallaştırma politikasının bir yansımasıdır (İnalcık, 2000).

5.2. Tımar Sistemi ile Sipahi Teşkilâtı Arasındaki İlişki: Kığı Örneği

Osmanlı taşra idaresinde tımar sistemi, vergi toplama ve askerî sorumluluğun icrası açısından büyük öneme sahip olup, bu sistemde tımar sahipleri, kendilerine tahsis edilen arazilerden topladıkları vergiler karşılığında devlete hizmet sunmakla yükümlüydüler. Bu hizmetin en kritik yönlerinden biri, savaş zamanlarında ve taşrada güvenliğin sağlanmasında cebelü ya da sipahi adı verilen atlı askerleri teçhiz edip sefere göndermekti (İnalcık, 2000; İnalcık, 2012). Sözgelimi XVI. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı sınır bölgelerindeki sancaklarda, tımar sahiplerinin ekonomik bir göreviyle birlikte, askerî ve idarî işlevi görülmekte, Kığı Kazası bu örneklerden biridir. Nitekim 1565 tarihli mühimmede geçen: *"Kığı beyinin, hırsız ve fesadcıları yakalamak ve defetmek için sancağındaki sübaşılarla sipahilerden yeteri kadarını istihdam etmesi…"* şeklindeki hüküm durumu açıkça ortaya koymaktadır (BOA, A.DVNSMHM.d, nr. 6/1279, H. 972 / M. 1565). Bu kayıt, sipahi sınıfının sefer zamanında ve barış dönemlerinde iç güvenlik mekanizmasının aktif bir unsuru olduğunu göstermektedir. Subaşı ve sipahi, tımar sisteminin askerî bileşenini oluşturmuştur. Bu hususta tımar sahipleri, yerelde ve kamu düzeninin sağlanmasında devletin merkezî otoritesinin taşradaki temsilcisi olması açısından önemlidir.

Kığı'nın doğu taşrasında olmasından dolayı, bu uygulamanın asayişin tesisi ve bölgedeki otorite boşluğunun önlenmesi açısından hayatî bir rol oynadığı anlaşılmaktadır. Aynı zamanda bu belge, sipahi istihdamının bir merkezî emir doğrultusunda işlediğini ve rejimin devlet denetiminde olduğunu da belgelemektedir. Osmanlı'da uygulanan tımar sistemi, askerî hizmetin finansmanının yanında, reayadan toplanan aynî ve nakdî vergilerin düzenlenmesinde de belirleyici bir rol üstlenmiştir. Örneğin Kığı'da sistemin işleyişine dair veri 1649 tarihli kadı hüccetinde görülmektedir. Buna göre, Koçkomaz köyü ahalisinden, geçmişte beylere verdikleri zahire miktarının üzerinde bir salyane talep edilmiş, yeni görevlendirilen Mirliva Ali Bey'in istediği fazladan verginin, köylülerce ödenemez bulunması ve bu hususun Kığı Kadısı Ahmet Efendi tarafından kayda alınması oldukça önemlidir.

''*Kığı kazasına tabi Koçkomaz köyü ahalisinin daha önceki beylere salyane olarak verdikleri zahire miktarından yeni gelen Mirliva Ali Bey için daha fazla miktarda salyane istendiği ancak fazla olarak istenen bu salyaneyi ödemeye güçlerinin yetmediğine dair Kığı Kadısı Ahmed Efendi'nin…"* Şeklindeki bu hüccet, tımar sisteminin yerel halk üzerindeki etkisini göstermesi açısından mühim olmakla birlikte, yeni atanan sancak yöneticilerinin vergi

talebinin, taşrada toplumsal ve ekonomik istikrarsızlıklara yol açabildiğini ortaya koymaktadır (BOA, TS.MA.e, nr. 873/58, H. 1059 / M. 1649).

5.2. Vergi Türleri

5.2.1. Öşür (Aşâr)

Öşür, tarım ürününden alınan bir vergi olup, genellikle ürünün onda biri kadar alınırdı. Bu vergi, tarım toplumunun temel gelir kaynaklarından birini oluşturmuş ve üretimin teşvik edilmesinde önemli bir rol oynamıştır. Öşür, genelde buğday, arpa gibi tarım ürünlerinden alınan bir vergi olup, dönemin tarıma dayalı ekonomisinde hayatî bir öneme sahiptir. Örneğin, tapu tahrir defterlerinde Kiğı'daki köylerde öşür vergisi oranları %10-15 arasında değişmekteydi. Aynı defterde, *"resm-i çift"* gelirleri de köylü hanelerin tarımsal üretim kapasitesine göre sınıflandırılmış, köy isimleriyle birlikte çift hane sayıları ve vergilendirme detayları da kaydedilmiştir (BOA, TD. 189). Vergilendirmede gayrimüslim nüfusa yönelik cizye uygulamaları da önemli yer tutmakta, XVII. yüzyılın ortalarına ait cizye defteri (BOA, C.ZB, 98) incelendiğinde, kazada gayrimüslim erkeklerden alınan cizye vergisi, *a'la (yüksek)*, *evsat (orta)* ve *edna (düşük)* şeklinde üç sınıfta toplanmış, bu sınıflandırma bireylerin gelir düzeyine göre vergilendirilmesini sağlamıştır. 1642 tarihli Maliyeden Müdevver Defteri'ne dayanarak Kiğı'da gayrimüslim nüfusa dair vergi yükümlülüklerine ilişkin veriler sunulmuş, ancak şu ifadeyle sınırlandırılmıştır: Kiğı kazasında yaşayan gayrimüslim (zımmî) reaya, çalıştıkları humbarahanedeki hizmetleri karşılığında haraç (cizye) vermekle yükümlü tutulmuş, buna karşın avârız ve örfi vergilerden muaf kılınmışlardır. Bu bağlamda, kişi başına bir kuruşluk haraç (cizye) ödemesi yapılmış ve toplamda 1.200 kuruşluk verginin merkezî hazineye aktarılması emredilmiştir (Sağlam, 2019).

5.2.2. Çiftlik ve Zemin Vergisi

Osmanlı vergi sistemi içerisinde yer alan resm-i çift ve resm-i bennâk, taşra ekonomisinin temel vergi kalemlerinden biri olarak çiftlik sistemine dayalı üretim ve arazi kullanımıyla doğrudan bağlantılıydı. Kiğı Sancağı örneğinde bu vergiler, özellikle XVI. yüzyılda yaygın biçimde uygulanmış ve bölgenin ekonomik yapısını şekillendirmiştir. Durmuş Volkan Karaboğa'nın çalışmasında belirtildiği üzere, 1518 yılı itibarıyla Kiğı'da bir çiftlik zemini tasarruf eden Müslüman reaya, resm-i çift adıyla 50 akça ödemekle yükümlüydü. Çiftlik tasarrufu olmayan evli Müslüman reaya ise resm-i bennâk vermekteydi. Ayrıca, az miktarda toprağı olanlardan dönüm/zemin resmi alınmaktaydı (Karaboğa, 2023). Topoğrafik yapının çiftlik tarımına elverişli olmadığı bazı bölgelerde, klasik çiftlik sistemine dayalı vergilendirme yerine, alternatif vergi uygulamasına gidilmiş, Kiğı bu konuda dikkat çekici bir örnek teşkil

etmiştir. Arazi yapısının çiftlik kurulumuna uygun olmaması nedeniyle, bölgede resm-i çift vergisi uygulanmamış, onun yerine resm-i zemin vergisi tahsil edilmiştir. Bu durum, taşra maliyesinde bölgesel koşullara göre vergi sisteminin nasıl esnetilebildiğini göstermektedir. Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadîme Arşiv Kataloğu'nda yer alan bilgiye göre*:*

"Kiğı'da çiftlik olabilecek arazi bulunmadığından, çift resmi bulunmayıp, araziler resm-i zemin adıyla farklı vergi miktarlarına göre vergilendirilmiştir" (Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü, 2012). Bu uygulama, Kiğı'nın iktisadî özgünlüğünü ortaya koymanın yanı sıra Osmanlı taşra maliyesinin coğrafi ve sosyo-ekonomik koşullara göre nasıl esnekleştirildiğini göstermesi açısından önem arz etmektedir.

5.2.3. Hayvancılık Vergileri

Kiğı Kazası'nda hayvancılıkla uğraşanlardan alınan çeşitli vergiler bulunmakla birlikte, hayvan başına ve hayvansal ürünlerden alınan vergiler, devlete gelir sağlamıştır. Bu vergiler, bölgenin ekonomik yapısında önemli bir yer tutmuş ve devletin malî yapısına önemli katkılar sağlamıştır. Hayvancılıkla uğraşan köylüler, sahip oldukları hayvan sayısına göre belirli bir oranda vergi ödemiştir. Buna paralel olarak, ağnam vergisine dair veriler de tahrir defterlerinde düzenli olarak geçmektedir. Kiğı Sancağı'nda 1518 yılı itibarıyla yapılan tahrirlerde, bölgedeki aşiretlerin sahip olduğu sürü büyüklükleri ve ağnam vergisi miktarları ayrıntılı şekilde kaydedilmiştir. Özellikle Şadilu Aşireti'nin 32.000 koyuna sahip olduğu ve bu aşiretten 16.000 akçe ağnam vergisi alındığı belirtilmektedir. Benzer şekilde, Disimlü'den 3.000 akçe, Ebu Taliblü'den 3.060 akçe ve Okculu Aşireti'nden 4.560 akçe ağnam vergisi tahsil edilmiştir (Karaboğa 2023). İncelenen dönemde, bu vergi türüyle ilgili kazadan tahsil edilen vergilere bir örnek vermek gerekirse, 1650 tarihli belgeye göre; Mardin'deki Milli Kebir ve Kiğı aşiretlerinden voyvodalara tahsis edilen adet-i ağnam vergisinin tahsili için sayım yapılması emredilmiştir. Bu emir, vergilendirilecek hayvan varlığının tespiti ve buna bağlı olarak tahsil edilecek gelirin belirlenmesi ve devletin taşra üzerindeki malî denetimini göstermesi açısından dikkat çekicidir.

''Mardin'deki Milli Kebir ve Kiğı aşiretlerinin voyvodalara tahsis edilen adet-i ağnam bedelinin tahsili için sayım yapılması" (BOA, TS.MA.e, nr. 699/72, H. 1060 / M. 1650). Söz konusu vergi kaydı, Kiğı ekonomisinin temelini tarım ve hayvancılığın oluşturduğunu, devletin her iki sektörden doğrudan gelir sağladığını göstermektedir. Vergi türünün çeşitliliği de Osmanlı maliyesinin çok yönlü yapısını bölgesel ekonomik üretimin karmaşık karakterini ortaya koymaktadır (Uzunçarşılı, 1969). Osmanlı taşra idaresinde iktisadî verilerin sistematik biçimde kayıt altına alındığı en önemli kaynaklardan biri olan tapu tahrir defterleri, bölgesel vergi uygulamaları hakkında zengin bilgi sunmaktadır. Kiğı Kazası'na bağlı köylerin vergi

yükümlülüğünü, hane sayıları ve üretim faaliyetlerine göre detaylandırmakta, bu veriler kırsal ekonominin örgütlenişini ve vergi sisteminin toplumsal yapıyla olan ilişkisini anlamak açısından büyük önem taşımaktadır. Buna göre vergilendirme temel olarak üç ana başlık altında toplanmaktadır:

***Öşür**: Tahıl ve baklagiller gibi ürünlerden alınan %10 oranındaki vergi.

***Resm-i çift**: Toprak işleyen hanelerden alınan arazi vergisi.

***Ağnam**: Küçükbaş hayvan (koyun, keçi) üzerinden alınan hayvan başı vergi.

Tablo 1. 1518 yılı itibarıyla Kiğı Kazası'na bağlı bazı köylerdeki hane sayıları ve bu hanelerden tahsil edilen vergilerin dağılımı

Köy Adı	Hane Sayısı	Öşür (Akçe)	Resm-i Çift (Akçe)	Ağnam (Akçe)
Terece Köyü	16	320	120	96
Kızılkilise	12	250	90	64
Tavilce	18	360	135	110
Hoğik	10 (Zımmi)	200	60	45
Zirik	14	290	110	80
Şimşat	11	240	85	70
Zernik	9	210	70	50
Tarnık	13	275	100	88
Balahor	15	310	115	92
Mezire	17	340	130	105
Çorik	12	260	95	66
Dızrık	10	225	80	58

Tablodan da görüleceği üzere, vergilendirme miktarları, hane sayısıyla doğru orantılı biçimde artmakta, bu durum Osmanlı'nın taşradaki vergi sisteminin üretim ve nüfusa dayalı yapısını yansıtmaktadır. Bilhassa ağnam vergilerinin yüksekliği, bölgede hayvancılığın ekonomik yaşamda önemli yer tuttuğuna işaret etmektedir (Karaboğa, 2023). Ayrıca, bazı köylerde yer alan gayrimüslim nüfusun da cizye dışında arazi ve hayvancılık vergilerine tabi tutulduğu görülmektedir (İnalcık, 2000). Mevzubahis vergi kayıtları, Kiğı Kazası'nın kırsal ekonomisinin temelini tarım ve hayvancılığın oluşturduğunu; devletin bu iki sektörden doğrudan gelir sağladığını göstermektedir. Vergi türlerinin çeşitliliği, Osmanlı maliyesinin çok

yönlü yapısını ve bölgesel ekonomik üretimin karmaşık karakterini ortaya koymaktadır (Uzunçarşılı, 1969). Bu kayıtlar, Kiğı çevresindeki köylerde tarımsal üretimin yanı sıra hayvancılığın da önemli geçim kaynağı olduğunu göstermektedir. Özellikle ağnam vergisinin yüksekliği, kırsal nüfusun önemli bir kısmının koyun ve keçi yetiştiriciliği ile uğraştığına işaret etmektedir. Öte yandan, *Hoğik* gibi köylerde gayrimüslim nüfusun da vergi sistemine uyum sağladığı, cizye dışında çift resmiyle mükellef tutuldukları görülmektedir.

5.2.4. Bireysel Vergiler ve Zımmî (Gayrimüslim) Vergilendirmesi

Osmanlı vergi sisteminde gayrimüslimlerin iktisadî yükümlülüğü, Müslüman tebaadan farklı olarak cizye ve üretim temelli vergiler şeklinde belirlenmiştir. Bu çifte yapı, devletin malî kaynaklarını çeşitlendirme ihtiyacına cevap vererek zımmî statüsünün hukukî farkını ekonomik alana taşımıştır. Cizye, gayrimüslim erkek bireylerden alınan bir tür baş vergisi olup, İslam hukukunun *ehl-i zimmet* düzenlemesi çerçevesinde uygulanmıştır. Bunun yanı sıra, zımmîler de Müslüman reaya gibi resm-i çift, öşür ve ağnam gibi vergilere tabi tutularak; tarım ve hayvancılık alanında üretim yapan haneler bu yükümlülüğü yerine getirmiştir (Erkal, 1993; İnalcık, 1993; İnalcık, 2000). Kiğı'ya ait XVI. yüzyıl tahrir defterleri, bölgede Ermeni nüfusun yoğun olarak yaşadığını, köylerde bu uygulamaların açık biçimde izlendiğini göstermektedir. Nitekim 1520 tarihli Tapu Tahrir Defteri (TD, nr. 190)'ne göre, kazada bazı köylerde yoğunlukla Ermeni nüfusun yaşadığı görülmektedir. Örneğin, Hoğik köyüne ilişkin kayıtta şu ifadeye yer verilmiştir:

"Karye-i Hoğik: 10 hâne zımmî. Her bir hâne resm-i çift 60 akçe ve cizye 25 akçe verir" (BOA, TD, nr. 190, H. 926 / M. 1520)

Bu kayıt, gayrimüslim hanelerin hem resm-i çift (toprak vergisi) hem de cizye (baş vergisi) ile mükellef olduklarını göstermektedir. Ayrıca verginin hane üzerinden değil, doğrudan erkek nüfus üzerinden belirlenmesi, İslamî malî hukuk kurallarına uygun tatbik edildiğini ortaya koymaktadır (İnalcık, 2000). Zımmîlerin yerleşim yoğunluğunun Kızılkilise ve Hoğik gibi köylerde olması, XVI. yüzyıl başlarında Kiğı'da Ermeni cemaatinin sosyo-ekonomik ve demografik varlığına işaret etmektedir. Nitekim 1648 tarihli bir cizye kaydı, Kiğı mukataasına bağlı olan Kızuçan Kazası'nda 296 gayrimüslim neferin cizye vergisine tabi tutulduğunu ve her birinden 200 akçe alındığını göstermektedir. Bu durum, bölgedeki gayrimüslim nüfusun malî yükümlülüğünü ve Kiğı mukataasının ekonomik önemini göstermesi açısından dikkat çekicidir (Alanoğlu, 2016).

6. Madencilik

6.1. Kiğı'daki Demir Madeni ve Önemi

Osmanlı döneminde Kiğı Kazası, sahip olduğu demir madenleriyle ekonomik ve askerî açıdan dikkat çeken stratejik bir üretim merkezi konumuna gelmiştir. Bölgedeki demir yatakları, yerel halkın geçim kaynaklarından biri olmasının ötesinde, Osmanlı Devleti'nin artan mühimmat ihtiyacının karşılanmasında da önemli bir rol üstlenmiştir (Baş, 2011). Kiğı'da çıkarılan demir cevheri, devlet denetiminde işletilmiş, üretim süreci zaman zaman mültezimler, zaman zaman ise devlet eminleri eliyle yürütülmüştür. Bu durum, Kiğı demir madeninin mukataa sistemine dâhil olduğunu ve merkezî maliyeye önemli bir gelir sağladığını göstermektedir (Baş, 2011).Demirden yapılan ve içine patlayıcı madde doldurulan yuvarlak bir çeşit top mermisi olan "humbara", Osmanlı askerî terminolojisinde önemli yer tutar. Farsça kökenli *hûm-i pâre* ifadesinden türetilen humbara, ağırlık ve ebat bakımından farklı türlerde üretilmiş; el ile atılanlara "humbara-i dest", havanla atılanlara ise "humbara-i kebîr" adı verilmiştir. Bu mühimmatları kullanan topçulara "humbaracı", üretim ve kullanım işini üstlenen askerî birliğe ise Humbaracı Ocağı denmiştir (Halaçoğlu, 1998). IV. Murad döneminde, Kiğı'da üretilen ham demirin humbara ve top dökümünde kullanılması amacıyla bölgede bir humbara dökümhanesi (yuvarlakhane) kurulmuştur. Bu üretim, öncelikle Erzurum Kalesi'nin, ardından Osmanlı'nın doğu sınırındaki diğer kalelerin mühimmat ihtiyacını karşılamıştır. Gerektiğinde bu mühimmatlar, Trabzon Limanı üzerinden Avrupa sınırlarına kadar taşınmıştır (Baş, 2011). Söz konusu faaliyetler, bölge halkı için önemli bir istihdam alanı oluşturmuş; maden işletmelerinde çalışan köylüler, maden hizmeti karşılığında vergiden muaf tutulmuştur. Bu bağlamda madencilik, Kiğı'da yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda sosyal katılımı artıran bir unsur hâline gelmiştir (Baş, 2011). Ayrıca, bu dönemde Kiğı çevresinden çıkarılan demir cevherinin, ülke savunma sanayisinde, özellikle savaş aletleri ve top güllesi üretiminde kullanılması, bölgede iş gücü ihtiyacını artırmış ve yerel halk için yeni geçim imkânları yaratmıştır. Bu durum, aynı zamanda toplumsal yapının çeşitlenmesine de katkı sağlamıştır (Soylu, 2007).

6.2. Madenciliğin Tarihçesi ve Gelişimi

Kiğı'da madenciliğin kökeni, Osmanlı öncesine dayanmakla birlikte, sistemli üretim yapısına Osmanlı döneminde kavuşmuştur. İncelenen dönemde, bölge ekonomisinin temel taşlarından biri hâline gelmiş; yerel üretim ve askerî sanayi açısından stratejik bir önem kazanmıştır (Baş, 2011). XVI ve XVII. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nun askerî seferlerinde artışa paralel olarak silah ve mühimmat üretimine duyulan ihtiyaç yükselmiş, bu

süreçte Kiğı'daki demir madenleri, yüksek kalitede cevher üretimi ve ulaşılabilir coğrafî konumu sayesinde dikkat çekmiştir. Bu madenlerden elde edilen demirin, top ve humbara dökümünde kullanıldığı ve başta Erzurum Kalesi olmak üzere doğudaki askerî garnizonların ihtiyaçlarını karşıladığı, dönemin arşiv belgelerinde kayıtlıdır (Baş, 2011). Ayrıca, madencilik faaliyetlerinin Osmanlı yönetiminde kurumsal bir yapıya kavuşturulduğu, özellikle Yavuz Sultan Selim döneminde bölgenin Osmanlı idaresine katılmasının ardından, bu faaliyetlerin vergi sistemine entegre edildiği ve Kanuni Sultan Süleyman devrinde madene dair kanunnamelerle kayıt altına alındığı, bölgenin stratejik öneminin resmî belgelerle sürdürüldüğünü göstermektedir (Baş, 2011). Demir madenciliğinin yanı sıra, farklı maden arayışlarına dair belgeler de mevcuttur. Özellikle 18. yüzyılın son çeyreğinde, Kiğı'da altın ve gümüş gibi kıymetli madenlerin varlığı araştırılmıştır. 1787 tarihli bir belgede, çıkarılan cevher örneklerinin eritilerek incelendiği ve bir okka cevherden yalnızca bir dirhem gümüş elde edilebildiği belirtilmiştir. Düşük verime rağmen, devlet tarafından cevherin işletilmesi için Kiğı Beyi Lalzade Halil Bey'e ruhsat verildiği anlaşılmaktadır.

"Kiğı kazasında çıkan altın ve gümüş madeninden gönderilen numune eritilerek bir okka cevherden bir dirhem gümüş çıktığına ve Kiğı Beyi Lalzade Halil Bey'e maden çıkarmak üzere ruhsat verildiği" (BOA, C.DRB, nr. 37/1806, H. 1201 / M. 1787). Kayıttan hareketle, kazada maden potansiyelinin demir üretimiyle sınırlı kalınmadığını, devletin bölgedeki yeraltı kaynaklarını çok yönlü şekilde değerlendirme çabasında olduğunu göstermektedir. Ayrıca maden işletmeciliğinin yerel beyler aracılığıyla ruhsatlandırılarak yürütülmesi, Osmanlı taşrasında üretim ve idare mekanizmasının iç içe olduğu anlaşılmaktadır.

Kiğı'da madencilik çalışması, gerek üretim süreci gerekse çalışan işgücü ve finansal aktörlerin rekabeti ile buranın ekonomik dinamizmini artırmıştır. Mültezim usulü bölgeye yatırım yapmak isteyen yeni zümrelerin önünü açarken, mevcut üreticileri daha verimli olmaya zorlamıştır. Bu husus üretim kapasitesinin gelişip teknolojik ve iş gücü verimliliğini çoğaltmıştır. Neticede kazadaki madencilik sektörü, devlet eliyle düzenlenen bir iktisadî rekabet sahası olarak değerlendirilmiş, üretim faaliyetleri ise hammadde teminiyle sınırlı kalmayıp, sosyal istihdam ve bölgesel rekabetçilik gibi unsurlarla da bütünleşmiştir. Nitekim 1571 tarihli mühimmede yer alan hükümde:

"Kiğı Madeni'nde top işlemeye mültezim olan Cafer Ali'nin ne miktar top yuvarlağı teslim ettiğinin bildirilip kendisinden daha iyi şartlarda teklif verdiği arzolunan şahsın teklifini Cafer Ali kabul ederse iltizamın kendisine verilmesi; aksi takdirde yeni teklif sahibi işin üstesinden gelebilecekse iltizamın ona verilmesi" Şeklindeki ifadeden de anlaşılacağı üzere, Kiğı madeninde top dökümüyle görevli mültezim Cafer Ali'nin üretim yükümlülüğü, daha iyi

teklif sunan yeni bir talip karşısında değerlendirilerek, mevcut mültezimin yeni şartları kabul etmesi hâlinde iltizamın kendisine bırakılacağı, aksi halde teklif veren diğer şahsa verileceği belirtilmektedir (BOA, A.DVNSMHM.d, nr. 12/1114, H. 979 / M. 1571). Bu belge, Osmanlı malî sisteminde üretim sürekliliğinin sağlanması, fiyat, kalite rekabeti ve verimlilik esasının ne denli önemsendiğini göstermektedir.

Osmanlı'nın artan askerî ihtiyaçları, özellikle XVII. yüzyıldan itibaren madenciliğin yoğunlaşmasına neden olmuştur. Bu husus, üretim kapasitesinin artırılmasını zorunlu kılarak daha nitelikli iş gücü ve altyapı ihtiyacını doğurmuştur. Bu bağlamda Kiğı'da çıkarılan demir, ahalinin yaşam ve iktisadî düzeninin yanında, Osmanlı ordusunun lojistik ve stratejik ihtiyacını karşılayan bir unsur olmuştur. Nitekim:

"Erzurum'un Kiğı Kasabası'nda yeniden küşat olunan yuvarlak karhanesinde yuvarlak dökmesine memur Madenci Ustaları Yani ve Levidi'nin aylıkları hakkında takrir…" şeklinde 1826 tarihli arşiv belgesinde, Kiğı'da yeniden faaliyete geçirilen yuvarlak kârhanede, döküm işleriyle görevli ustalara dair resmi işlemlerin konu edilmesinden hareketle kazadaki madenciliğin yeniden yapılandırıldığına ve devletin bu süreci doğrudan yönettiğine dair iyi bir örnek sunmaktadır. Bu kayıt, Kiğı'da söz konusu tesisin yeniden açıldığını ve burada görevli ustalara düzenli ödeme yapıldığını göstermekte, kârhane terimi ise madenin işlenip kalıba döküldüğü atölyeyi tanımlamaktadır (BOA, C..AS., nr. 541/22667, H. 1242 / M. 1826).

6.3. Madenciliğin Ekonomik ve Sosyal Etkileri

Kiğı'da demir madenciliği, bölgedeki diğer ekonomik faaliyetlerle eşzamanlı ve birbirini tamamlayıcı bir biçimde gelişmiştir. Bilhassa XVI. ve XVII. yüzyıllar arasında, çıkarılan demirin işlenerek pazarlanması, madenciliği bir üretim icraatı olmaktan çıkararak ticaretin ve bölgesel ekonominin önemli bir bileşeni hâline getirmiştir. İşlenmiş demir ürünlerinin çevre illere ve Osmanlı topraklarının farklı noktalarına taşınması, kazanın dış ticaret bağlantılarını güçlendirerek çeşitlenmesine katkı sağlamıştır (Soylu, 2007). Sözgelimi 1568 tarihli mühimme kaydında, Bağdat'daki Meşhedeyn-i Şerifeyn'in kubbelerinin tamiri için gerekli olan demirin, Kiğı Madeni'nden temin edilerek Bağdat Beylerbeyi İskender Bey'e ulaştırılması emredilmiştir. Bu durum Kiğı'daki demirin gerek askerî ve iktisadî, gerekse mimarî ve dinî öneme sahip yapıların onarımı maksadıyla kullanıldığını göstermektedir. Ayrıca madeninin üretim kaynağı olmanın yanında, Osmanlı idarî sisteminde merkezî bir lojistik unsur olarak işlev gördüğünü ortaya koymaktadır. Buradan demir tedariki ve uzak coğrafyalardaki mimarî faaliyetlere katkısı, Kiğı'nın üretim kapasitesinin yanında, lojistik erişilebilirliğini ve devlet için önemini de göstermektedir (BOA, A.DVNSMHM.d, nr. 7/2363, H. 976 / M. 1568).

Osmanlı Devleti'nin doğu sınırlarında XIX. yüzyılın başlarında artan askerî ihtiyaçlar doğrultusunda, mühim maden merkezinden biri olan Kiğı madeni özel konum kazanmıştır. Bu süreçte taşradan gelen göçmen işçiler ve uzman nitelikli iş gücünün farklı bölgelerden sevk edilmesiyle üretim kapasitesi artırılmaya çalışılmıştır. 1817 tarihli bir belgede, Kiğı'da yeni açılan dökümhanede top güllelerinin dökümü için gerekli uzmanlık düzeyinin, bölge içi kaynaklarla karşılanamadığı görülmektedir. Bu nedenle, top dökümünde tecrübeli on nefer madencinin Gümüşhane'den gönderilmesine karar verilmiştir. Ayrıca, dökümhane için ahşap kalıplar ve demir çaplar İstanbul'dan, ham bakır ise Ergani madeninden temin edilmiştir. Yine aynı belgede, lağım açma ve kömür sarfı gibi işlemler için ise geçici süreyle yerel işçilerin istihdam edilmesi gerektiği belirtilmektedir. Nitekim:

"Kiğı kazasındaki madenden çıkarılan demir Samakov madeninden ziyade yuvarlak imaline müsait olmağla bu defa küşad olunan karhanede şark canibi hudutlarında bulunan kalelerin muhtaç olduğu güllelerin imal ve isagası irade-i seniyye icabından olduğundan kalıp yapılmak üzere Ergani madeninden ham bakır verilmesi ve danelerin imalinde istimal olunan ahşap endamlarla demir çapların İstanbul'dan ve on nefer madencinin Gümüşhane'den gönderilmesi" Şeklindeki bu emirname, kazadaki madenciliğin yerel işgücüyle sınırlı kalınmadığını, devletin merkezî planlama dâhilinde bölgesel iş gücü transferine başvurduğunu ortaya koymaktadır (BOA, C. DRB., nr. 7/313. BOA, MAD., nr. 8946, s. 71).

Madencilik faaliyetleri bazen sosyal sınıflaşma, emek paylaşımı ve toplumsal eşitsizliklerin belirginleşmesi gibi olgulara da zemin hazırlamıştır. Kiğı'da, maden eminleri, mültezimler ve reaya arasında yaşanan anlaşmazlıklar, kimi zaman devlet müdahalesini gerektirmiştir. Örneğin 1576 tarihli belgede:

"Erzurum beylerbeyisine hüküm: Kiğı demir madeninin emini olan Cafer Ali yıllardan beri o hizmeti ifa ede gelüp şimdi Tulu nam kimse daha eksiğe işletirim diyerek ırgatları izlal ettiği ve yuvalak mikdarının eksilmesine sebep olduğu bildirilmekle mezkûr Tulu'yu ve reayayı izlal edenleri ref' edüp maden işine kimsenin karıştırılmaması"

Biçimindeki ifade madencilik faaliyetlerinde sosyal çatışmanın ve üretim rekabetinin ne derece görünür hâle geldiğini ortaya koymaktadır. Tulu adlı şahsın daha düşük ücretle çalıştırma vaadiyle iş gücünü yönlendirmesi, ekonomik rekabetle birlikte işçi haklarını ve üretim verimliliğini de tehdit eder nitelikte görülmüştür. Bu sebeple, Osmanlı merkezî otoritesi üretimin sekteye uğramaması, reayanın korunması amacıyla doğrudan müdahalede bulunmuştur. Bu husus devletin madencilik sektöründe toplumsal huzur ve üretim dengesinin muhafazası adına doğrudan kontrol mekanizmalarını devreye soktuğunu göstermektedir (BOA, A.DVNSMHM.d, nr. 29/103, H. 984 / M. 1576). Yine 1642 tarihli bir mühimmede; "*Kiğı*

maden eminine: Madende çalışan işçilere civar beyleri tarafından müdahale ettirilmemesi…" ifadesi devletin iş gücü ve üretim sürecini korumaya yönelik politikalarının somut bir örneği oluşturmakla birlikte, yerel güç odaklarının işçi istismarına karşı bir tedbirini, ayrıca üretim düzeninin ve işçi güvenliğinin korunmasına dair merkezî bir stratejiyi de göstermektedir (BOA, A.DVNSMHM.d, nr. 89/21, H. 1052 / M. 1642). Bilindiği üzere malikâne, vergi miktarı bir yıllığına devlet hazinesi tarafından belirlenen ve rekabetle arttırılıp azaltılması söz konusu olmayan bir malî uygulama olup, müzayedede en yüksek meblağı teklif eden kişi malikâne sahibi olarak berat almaktaydı (Genç, 2003). Osmanlı'da madencilik iktisadî ve üretim süreciyle sınırlı kalmayıp, siyasetin ve malikâne düzeninin şekillenmesinde etkili bir rol oynamıştır. Madenlerin sağladığı ekonomik getiriler, yerel güç odakları arasında bir nüfuz mücadelesine zemin hazırlayarak çoğu zaman sosyal huzursuzluklara ve idarî müdahalelere yol açmıştır. Bu duruma dair somut bir örnek, 1790 tarihli belgede Kiğı Sancak beyi Mehmet Bey'in Erzurum Müftüsü ve Lalelili Hacı Mustafa Efendi'ye gönderdiği arzuhâlde, Kızuçan (Kuzıcan) Bey'i Hasan Bey'in maden eminine kömür vaadiyle Kiğı malikânesini ele geçirme teşebbüsünde bulunduğu, ayrıca bölgede sürekli fesat çıkardığı ifade edilmiştir. Netice olarak: "*Kızuçan (Kuzıcan) Bey'i Hasan Bey'in Maden Eminine kömür vaad ederek Kiğı malikânesini almak teşebbüsünde bulunduğuna, daima fesat çıkarmakta olduğu."* Şeklindeki ifadeden anlaşıldığı üzere beylerin maden kaynakları üzerinden siyasal ve ekonomik güç devşirme çabaları olsa da devlet, bu tür teşebbüslere karşı dengeleyici bir rol almıştır (BOA, TS.MA.e, nr. 45/18, H. 1205 / M. 1790).

6.4. Madenciliğin İdarî ve Malî Yapıya Etkileri

Osmanlı maliyesinde vergi gelir birimin ifade eden mukataa, devlete ait gelirlerin doğrudan merkez hazinesine aktarılması amacıyla geliştirilen ve genellikle açık artırma usulüyle bir şahıs ya da gruba belli bir süreliğine kiralanarak tahsil edilen vergi kaynaklarını belirtmektedir. Bu sistem, devletin düzenli ve garantili gelir elde etmesini sağlayarak tuzla, iskele, pazar, maden gibi yüksek gelir getirici ekonomik alanların işletilmesinde merkezî idarenin etkinliğini artırmıştır (Genç, 2020; İnalcık, 2000). Bu rejimin mantığında, üretim ya da ticaret yapılan bir alanın "gelir kaynağı" olarak tanımlanması ve bu kaynağın devlet adına vergi toplama hakkının, çoğunlukla belirlenen bir yıllık bedel karşılığında, özel şahıslara devredilmesi yer almaktadır. Böylece devlet doğrudan tahsilât ve işletme yükünden kurtulurken, gelirlerin muntazam biçimde toplanması da güvenceye almıştır (Pamuk, 2021). Bu sistem çerçevesinde Kiğı madenine ait gelirler mukataa olarak değerlendirilmiş ve madenden elde edilen gelirlerle sınırlı kalmayarak, farklı idarî masrafların karşılanmasında da

kullanılmıştır. Örneğin 1680 tarihli belgede; *"Bağdad kalesi ihtiyacı için ham demir naklinde kullanılan mekkari ücretinin Kiğı Maden Mukataası akçesinden ödenmesi…"* Şeklinde geçen ibarede Bağdat Kalesi'nin inşası ve savunması için gerekli olan demirin, Kiğı Madeni'nden temin edilmesi kararlaştırılmış, ürünün taşınması için gerekli *mekkârî ücreti* yani nakliye bedelinin doğrudan Kiğı maden mukataasından ödenmesine hükmedilmiştir (BOA, AE.SMMD.IV. nr. 64/7571, H. 1091 / M. 1680). 1685 tarihli bir başka kayıtta ise; *"Kütais Kalesi Dergâh-ı Ali yeniçerileri rüesasının zarar-ı lahm ve zahire bahalarının Kiğı Madeni ve Mahlas ve Ağdaric Memlahası ve Tevabii Cizye-i Gebran Mukataası akçesinden tesviyesi."* Biçiminde geçen hükümde, Kütais Kalesi'nde görev yapan yeniçeri rüesasının et ve zahire fiyatlarındaki zararın, Kiğı Madeni, Ağdaric Memlahası ve Cizye-i Gebrân Mukataası'ndan karşılanması emredilmiştir. Bu yönüyle maden mukataa gelirleri, taşra-merkezî ilişkisinin güçlenmesinde ve devletin askerî-idarî harcamalarının sürdürülebilirliğinde önemli bir rol oynamıştır (BOA, AE.SMMD.IV. nr. 107/12487, H. 1096 / M. 1685). Tüm bunlara ilaveten Kiğı madeni, XVII. yüzyıl sonlarında mukataa defterlerindeki kayıtlarda Erzurum ve çevresindeki diğer önemli gelir kaynaklarıyla birlikte, doğrudan merkezî malî denetim altına alınan mühim bir ekonomik birim hâlini almıştır. Nitekim 1690 tarihli bir muhasebe icmâl defterindeki kayıtta; "*Bağdad vilayetiyle isimleri muharrer diğer mahallerin muhtelif mukataalarında vaki olan hâsılat ile Kiğı'nın maden, Erzurum ve tevabinin kıst, Tokad'ın voyvodalık, Haleb'in muhassıllık mukataalarından vukubulan varidat, teslimat ve vezaifle mevacibine dair muhasebe icmalini ihtiva eden mukataa defteri."* Şeklinde geçen ifade kaza madenini gerek yerel düzeyde gerekse Bağdat, Halep, Tokat ve Erzurum gibi imparatorluğun önemli şehirleri ile anılması açısından ayrı bir önem arz etmektedir (BOA, MAD 780, H. 1101 / M. 1690).

6.5. Kiğı'daki Madenciliğin Askeri Stratejilerle İlişkisi

İncelenen dönem ele alındığında kazadaki madenciliğin yerel ekonomiyi şekillendirip, imparatorluğun askerî gücünü destekleyen önemli bir unsur hâline geldiği anlaşılmaktadır. Humbara dökümhanesinin kurulması ile daha da stratejik bir hale gelmiş, burada top gülleleri, humbaralar ve diğer metal mühimmat dökülerek, üretilen mühimmatın bir kısmı Erzurum Kalesi'ne, diğer kısmı ise Trabzon üzerinden Osmanlı'nın batı cephelerine gönderilmiştir. Belgelerde, top güllelerinin deniz yoluyla İstanbul'a taşındığı ve Kiğı üretiminin doğrudan Darphane-i Âmire ve Tersane-i Âmire gibi merkezî üretim tesislerine bağlandığı anlaşılmaktadır (Baş 2011). Bu üretim süreçleri, devletin askerî yapısına hizmet etmekle kalmamış, bölgede yoğun bir iş gücü ihtiyacı doğurarak yerel halk için geçim alanı oluşturmuştur. Nitekim madende çalışan işçilerin bir kısmının vergiden muaf tutulduğu ve

maden üretiminin aksatılmaması için devlet tarafından emniyet ve lojistik desteği sağlandığı arşiv belgelerinde belirtilmektedir (Baş 2011). Zira 1642 tarihli belgede; *"Kiğı merkezinde Topçuyan-ı Hâssa'dan Mehmed oğlu Ömer ile Sipâhilerden Ömer adını taşıyan iki kişi vardı…"* şeklindeki ifadede Kiğı merkezinde faaliyet gösteren humbarahanede görevli olan işçilere ait bilgilerin olduğu görülmektedir (BOA, MAD 5152, s. 1120). Bölgedeki madenin askerî bağlantısına arşiv kayıtlarında sıklıkla rastlanmaktadır. Örneğin 1565 tarihli mühimme kaydında:

"Âmid'in kırk beş topçusundan yirmisinin Kiğı Madeni'nde top yuvalağı dökmekle meşgul olduğu ve Âmid Kalesi'ne otuz topçunun yetmeyeceğinin arzedildiği, fakat yine de ayrılan topçuların emrolunduğu üzere gönderilmesi ve inat ettikleri takdirde ulûfelerinin kesilmesi" biçimindeki ifadede Âmid Kalesi'nden 15 nefer topçunun Şehr-i Zol'a gönderilmesinin emredildiği, fakat mevcut topçuların bir kısmının Kiğı Madeni'nde top yuvarlağı dökümüyle meşgul olduğu belirtilmiştir. Bu husus humbarahanede topçu ocaklarından ve sipahi zümresinden iş gücü istihdam edilerek bunların kayıt altına alındığını, üretimin sistematik ve merkezî kontrol altında yürütüldüğünü ortaya koymaktadır (BOA, A.DVNSMHM.d, nr. 5/1133, H. 926 / M. 1565). 1686 tarihli başka bir kayıtta:

"Kalyonlar ve sair sefer-i hümayun için Erzurum eyaletinde Kiğı Madeni'nde mevcut 1, 1,5, 3, 5, 7, 9 çapında yuvarlaklardan on bin aded irsali hakkında Erzurum Muhafızı Zeynelabidin Paşa'ya yazılan emirname…" Erzurum Eyaleti'ne bağlı Kiğı Madeni'nde üretilen (1, 1,5, 3, 5, 7 ve 9) çapında on bin adet top yuvarlağının Osmanlı donanmasına ulaştırılması hakkında Erzurum Muhafızı Zeynelabidin Paşa'ya bir emir gönderildiği belirtilmektedir. Bu belge Kiğı'daki maden üretiminin doğu vilayetlerinin güvenliğine hizmetinin yanında devletin merkezî donanmasına da katkısı olduğunu göstermektedir (BOA, İE.MDN, nr. 1/57,H. 1098 / M. 1686). Yine 1585 tarihli mühimme hükmünde; *"Her sene olduğu gibi yeni seneye aid nal, mıh, çivi, kazma, kürek, balta ve sair edevatın gönderilmesine dair Kiğı beyine, kadısına ve Kiğı madeni eminine hüküm. Vezirazam Osman Paşa'ya, Erzurum'a gönderilmesi."* Görüldüğü gibi her yıl olduğu gibi yeni seneye ait nal, mıh, çivi, kazma, kürek ve balta gibi temel aletlerin üretimi ve sevki hakkında detaylı bilgi verilmiş, bu malzemelerin Erzurum'a gönderilmesi için Kiğı Beyi, Kadısı ve Maden Emini'ne emredildiği belirtilmiştir. Bu kayıt, Kiğı'da madenin çıkarılmakla kalınmayıp demir işçiliği ve araç gereç üretiminin de olduğunu göstermektedir. Bu araç-gereçlerin Erzurum gibi stratejik askerî ve idarî merkezlere sevki, bölgenin lojistik zincirin mühim bir halkası hâline geldiğini ortaya koymaktadır (BOA, A.DVNSMHM.d, nr. 59/21, H. 993 / M. 1585).

6.6. Kiğı Madeni'nin Kapasitesi

XVI. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı İmparatorluğu'nun askerî ihtiyaçlarına paralel madenciliğin önemi de artmıştır. Bu süreçte Kiğı madeni, üretim kapasitesiyle dikkat çeken ve doğrudan devlet kontrolünde işletilen madenlerden biri olmuştur. Özellikle top gülleleri ve demir aksamlarının üretiminde bölgenin önemi, arşiv belgelerinde kendisini göstermektedir. Sözgelimi 1575 tarihli mühimme kaydında:

"Basra ve Bağdad için istenilen muhtelif boyda güllelerden mevcud olanlar gönderilip, mütebakisinin Kiğı Madeninden tedarik edilmesi için emini celb olunarak teklif olundukda, maden iltizamı senede otuz bin kıyye gülle olduğu ve madende olan altı ocaktan da bu kadar mal alınabileceğini bildirdiği…" anlaşılacağı üzere Diyarbakır Beylerbeyi ve Defterdarı'na hitaben Kiğı'daki demir madeninden yıllık yaklaşık 30.000 kıyye (yaklaşık 38.880 kg) top gülleliği üretilebileceği ve bu üretimin altı ayrı ocakta gerçekleştirilebileceği ifade edilmektedir. Bu oran, dönemin savaş teknolojisinin ihtiyaçlarını karşılaması bakımından oldukça önemlidir. Bu kayıt, Kiğı madeninin yerelde ve Osmanlı'nın doğu seferlerinde özellikle Basra ve Bağdat ekseninde bir kilit lojistik rol oynadığını göstermektedir (BOA, A.DVNSMHM.d, nr. 27/895, H. 983 / M. 1575). Ayrıca 1572 tarihli bir başka mühimme kaydında, dönemin iş gücü ihtiyacına dair doğrudan bilgi sunmaktadır. Buna göre:

"Kiğı'da Yuvalak hizmetinde olan Zaim Veli'ye hüküm ki Kiğı'da demir madeni iki yerde olup elli altmış bin yuvalak için emir verildiği ve ayrıca güherçile eminlerine kırk elli kadar ırgad verildiği halde, Hasankale'nin Hisarpeçe ve hendeki tamir olunmak için Erzurum valisi üç yüz ırgat ve beygir ve çift talep ettiği bildirilmekle mümkün ise gönderilmesi, değil ise cevab verilmesi" ifadesinden hareketle Kiğı'daki maden üretiminin hacmini ve iş gücü ölçeğini göstermesi bakımından oldukça kıymetlidir. Buradaki iş gücü sayısının fazlalığı madenciliğin bölgesel istihdam politikaları açısından önemini gözler önüne sermektedir (BOA, A.DVNSMHM.d, nr. 19/584, H. 980 / M. 1572). Son olarak 1583 tarihli bir başka belgede, Erzurum beylerbeyi ile Kiğı Sancağı beyine, doğu cephesine yönelik bir askerî sefer dolayısıyla büyük miktarda nal ve mıh (at çivisi) üretimi için emir verildiği bildirilmektedir. Belgede: *"Erzurum beylerbeyisine ve Kiğı sancağı beyine hüküm: Şark seferinde olan asker için iki yüz bin nal ve on kere yüz bin mıh kesdirip hazır etmesi."* Şeklinde geçen 200.000 nal ve 1.000.000 mıh ifadesi dönemin üretim koşulları göz önünde bulundurulduğunda, oldukça yüksek bir üretim kapasitesine işaret etmektedir. Bu husus kazanın madencilik altyapısının cevher çıkarımıyla sınırlı olmadığını, demir işleme, biçimlendirme ve askerî malzeme üretimi konularında da etkinliğini ortaya koymaktadır (BOA, A.DVNSMHM.d, nr. 44/283, H. 991 / M. 1583).

Sonuç

Bu çalışma, XVI. ve XVIII. yüzyıllar arasında Osmanlı taşrasında önemli bir yere sahip olan Kiğı Kazası'nın ekonomik yapısını çok yönlü olarak ele almıştır. İncelenen dönemde Kiğı, sahip olduğu üretim potansiyeliyle yalnızca yerel düzeyde değil, aynı zamanda merkezî Osmanlı ekonomisiyle bütünleşen bir taşra modeli sunmuştur. Kazanın ekonomik yapısında tarım, hayvancılık, zanaatkârlık, madencilik ve ticaret gibi faaliyet alanları öne çıkmaktadır. Dağlık arazi yapısı nedeniyle tarım alanları sınırlı olmakla birlikte, hayvancılık önemli bir geçim kaynağı hâline gelmiştir. Bu üretim biçimi, bölgenin ekonomik yapısında belirleyici rol oynamış ve devletin vergi politikalarında da etkisini göstermiştir. Özellikle hayvan vergileri ve diğer üretim kalemleri, bölgenin merkezî idareyle olan ekonomik bağlarını ortaya koymuştur. Madencilik faaliyetleri ise Kiğı ekonomisinin en dikkat çekici boyutlarından biridir. Bölgede çıkarılan demir, devlet kontrolünde işletilmiş ve özellikle askerî üretimle ilişkilendirilmiştir. Madencilik faaliyetlerinin vergi sistemiyle bütünleşmiş olması, Kiğı'yı hem ekonomik hem de stratejik açıdan önemli bir konuma taşımıştır. Bu durum, taşrada üretimin yalnızca yerel ihtiyaçları karşılamadığı, aynı zamanda merkezî devlet politikalarına hizmet ettiği çok yönlü bir yapının varlığını göstermektedir. Kazadaki esnaf ve zanaatkârlar, küçük ölçekli üretimle yerel ekonomiye katkı sağlamış, aynı zamanda toplumsal örgütlenmenin temel unsurlarından biri olmuştur. Ticarî faaliyetler, taşra düzeyinde sınırlı olsa da, yerel pazarlar üzerinden canlılığını korumuş ve halkın geçim imkânlarını çeşitlendirmiştir. Ulaşılan veriler, Kiğı Kazası'nın Osmanlı taşrasındaki klasik idari ve ekonomik yapılanmanın önemli bir örneği olduğunu ortaya koymaktadır. Tımar sistemiyle şekillenen arazi yapısı ve mukataa uygulamalarıyla belirlenen gelir kaynakları, devletin taşradaki malî ve idarî denetiminin sürekliliğini sağlamıştır. Aynı zamanda avârız ve nüzul gibi vergilerin uygulanışı, taşra halkının devletle olan ilişkilerinin ekonomik boyutunu da yansıtmıştır. Sonuç olarak, Kiğı Kazası örneği üzerinden Osmanlı taşra ekonomisinin çok yönlü yapısı, üretim kalemlerinin çeşitliliği ve merkeze bağlılık düzeyi net bir biçimde görülmektedir. Bu çalışma, taşra bölgelerinin Osmanlı ekonomik sistemindeki yerini anlamak açısından önemli bir katkı sunmakta; yerel üretimin, sosyal örgütlenme biçimlerinin ve idari uygulamaların nasıl bir bütünlük içinde çalıştığını gözler önüne sermektedir.

Kaynaklar

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı. (t.y.). *Cevdet Askerî Evrakı* (BOA. C.AS, nr. 541/22667). Osmanlı Arşivi.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı. (t.y.). *Cevdet Darbhane Evrakı* (BOA. C.DRB, nr. 7/313; 37/1806). Osmanlı Arşivi.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı. (t.y.). *Divân-ı Hümâyûn Sicilleri, Mühimme Defterleri* (BOA. A.DVNSMHM.d, nr. çeşitli). Osmanlı Arşivi.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı. (t.y.). *İbnülemin Dahiliye Nezareti Evrakı* (BOA. İE.DH, nr. 2/148). Osmanlı Arşivi.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı. (t.y.). *İbnülemin Maden Kalemi Evrakı* (BOA. İE.MDN, nr. 1/57). Osmanlı Arşivi.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı. (t.y.). *Maliyeden Müdevver Defterler* (BOA. MAD.d, nr. 5152; 780; 8946). Osmanlı Arşivi.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı. (t.y.). *Mühimme Evrakı* (BOA. TS.MA.e, nr. 45/18; 699/72; 873/58). Osmanlı Arşivi.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı. (t.y.). *Sadaret Mektubi Kalemi Evrakı* (BOA. AE.SMMD.IV, nr. 64/7571; 107/12487). Osmanlı Arşivi.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı. (t.y.). *Tahrir Defterleri* (BOA. TD, nr. 126; 189; 190; 384). Osmanlı Arşivi.

Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşiv Dairesi Başkanlığı. (2012). *Kuyûd-ı Kadîme Arşiv Kataloğu* (No. 4).

Aktaş Batar, S. (2025). XVI. ve XVII. yüzyıllarda Hınıs Sancağı'nın demografik ve sosyal yapısı. *Turcology Research, 83,* 315–325.

Alanoğlu, M. (2016). 1642 tarihli Avârız defterine göre Kızuçan (Pülümür) kazâsı. *Tarih Okulu Dergisi, 9*(28), 109–140.

Aydın, D. (1998). *Erzurum Beylerbeyliği ve teşkilatı: Kuruluş ve genişleme devri (1535–1566)*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Baluken, Y. (2022). Anadolu Selçukluları devrinde Samasur ve Kiğı darphanelerinde basılan sikkelere dair bazı mülahazalar. *Artuklu Akademi, 9*(1), 129–140.

Barkan, Ö. L. (1979). Tımar. İçinde *İslam Ansiklopedisi* (C. 12/1, ss. 286–333). Milli Eğitim Basımevi.

Baş, Y. (2011). Kiğı demir madeni ve humbarahanesi. *Turkish Studies, 6*(4), 409–430.

Darkot, B. (1979). Bingöl. İçinde *İslam Ansiklopedisi* (C. 2, ss. 627–628). Milli Eğitim Basımevi.

Döşemetaş, Ö. (2021). Erzurum Vilayet Salnâmesine göre H.1310/M.1892'de Erzurum Vilayeti. *TAED, 70,* 439–464.

Emecen, F. (1993). Çift resmi. İçinde *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi* (C. 8, ss. 309–310). TDV Yayınları.

Erkal, M. (1993). Cizye. İçinde *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi* (C. 8, ss. 42–45). TDV Yayınları.

Genç, M. (2003). Mâlikâne. İçinde *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi* (C. 27, ss. 516–518). TDV Yayınları.

Genç, M. (2020). Mukâtaa. İçinde *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi* (C. 31, ss. 129–132). TDV Yayınları.

Gül, A. (2009). 1642–1643 tarihli Avârız defterlerine göre Erzincan şehri. *Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi, 11*(1), 111–129.

Gümüşsoy, E. & Özege, Y. (2021). Erzurum Vilayet Salnameleri'ne göre Kiğı kazası ve eğitim (1870–1900). *Bingöl Araştırmaları Dergisi, 2*(7), 7–26.

Halaçoğlu, A. (1998). Humbaracı. İçinde *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi* (C. 18, ss. 349–350). TDV Yayınları.

İnalcık, H. (1993). Osmanlılar'da cizye. İçinde *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi* (C. 8, ss. 45–48). TDV Yayınları.

İnalcık, H. (2000). *Osmanlı'da devlet, hukuk ve adalet*. Eren Yayıncılık.

İnalcık, H. (2012). Timar. İçinde *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi* (C. 41, ss. 168–173). TDV Yayınları.

İnbaşı, M. (2001). 1642 tarihli Avârız defterine göre Erzurum şehri. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi, 4*, 11–34.

Karaboğa, D. V. (2023). Kiğı Sancağı'ndaki aşiret ve cemaatlerin sosyo-ekonomik yapısı (1518–1642). *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 59*, 290–316.

Koç, Y. (2004). XVI. yüzyılın ilk yarısında Kiğı Sancağı'nda iskan ve toplumsal yapı. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 16*, 129–159.

Pakalın, M. Z. (1993). *Osmanlı deyimleri ve terimleri sözlüğü* (C. 1). Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Pamuk, Ş. (2021). *Osmanlı İmparatorluğu'nda paranın tarihi*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Sağlam, N. (2019). XVII. yüzyıl ortalarında Kiğı Sancağında iskan ve toplum yapısı. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 33*, 590–631.

Sahillioğlu, H. (1991). Avârız. İçinde *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi* (C. 4, ss. 108–109). TDV Yayınları.

Soylu, H. (2007). Tarihte önemi azalan yerleşmelere bir örnek: Kiğı. *Doğu Coğrafya Dergisi, 17*(12), 87–110.

Şemseddin Sami. (1888). *Kamus-ul Alam* (C. 5). Kaşgar Meşriyet.

Şeref Han. (1971). *Şerefname* (Çev. M. E. Bozarslan). Ant Yayınları. (Orijinal eser: Şerefxanê Bedlîsî, 1597, Kürtçe).

Tekin, O. (1999). Osmanlı İmparatorluğu'nda para. İçinde *Osmanlı Ansiklopedisi* (C. 3, ss. 169–179). Yeni Türkiye Yayınları.

Tuncel, M. (1992). Bingöl. İçinde *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi* (C. 6, ss. 183–186). TDV Yayınları.

Uzunçarşılı, İ. H. (1969). *Osmanlı Devleti teşkilâtından Kapukulu ocakları*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Yiğitbaş, M. S. (1950). *Kiğı*. Cemal Azmi Matbaası.

Bingöl. (1982). İçinde *Yurt Ansiklopedisi* (C. 2, ss. 1316–1377). Anadolu Yayıncılık.